

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis



Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης

Μαρία Α. Στασινοπούλου

doi: [10.12681/er.218](https://doi.org/10.12681/er.218)

To cite this article:

Στασινοπούλου Μ. Α. (1997). Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης. *The Gleaner*, 21, 301–325. <https://doi.org/10.12681/er.218>

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗ ΣΟΦΗ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ Ο ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΑΛΑΓΑΝΗΣ

ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΩΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΩΝ που οδήγησαν στη μελέτη αυτή βρίσκονται δέκα επιστολές του Γρηγορίου Καλαγάνη προς τον Friedrich Thiersch.¹ Στην προσπάθειά μου να παρακολουθήσω την πορεία αυτού του ιερέα της διασποράς και ελάσσονα λογίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στάθηκα στη συνέχεια τυχερή. Μια δεύτερη ομάδα εγγράφων, κατά κύριο λόγο η αλληλογραφία του με τους προσετώτες της κοινότητας της Αγίας Τριάδος της Βιέννης, εργοδότες του για μια εικοσιπενταετία σχεδόν, σώζεται στο αρχείο της κοινότητας στη Βιέννη και αφορά κυρίως διαδικαστικά και μισθολογικά ζητήματα.² Τέλος στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στη Ριζάρειο Σχολή υπάρχουν έγγραφα σχετικά με τις ταραχές που οδήγησαν το 1852 στην αποπομπή σχεδόν όλων των μαθητών της σχολής και τελικά στην παραίτηση του διευθυντή της Καλαγάνη, κατά του οποίου είχαν στραφεί οι μαθητές.³ Πρόκειται για ανέκδοτο στο σύνολό του υλικό που καλύπτει με άνισο τρόπο αφενός

1. Bayerische Staatsbibliothek München, Handschriftenabteilung, Thierschiana I/87, Kalagannis. Στον ίδιο φάκελο περιλαμβάνεται και μία δεκασέλιδη «Έκθεσις σύντομος τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Δόγματος», την οποία είχε συντάξει ο Καλαγάνης τον Ιανουάριο του 1830 ενόψει μάλλον της αναχώρησής του από το Μόναχο.

2. Μνεία για ύπαρξη επιστολών του Καλαγάνη στο αρχείο της Αγίας Τριάδος κάνει η Olga Cicanci, «Le rôle de Vienne dans les rapports économiques et culturels du Sud-Est européen avec le Centre de l'Europe», *RESEE* 34 (1986) 3-16. Ο αρχιμανδρίτης κ. Τιμόθεος Ρωμανός αναζήτησε στο αρχείο το φάκελο και μου επέτρεψε να μελετήσω τα 28 έγγραφα που αφορούν τον Καλαγάνη. Ο φάκελος περιλαμβάνει και άσχετα προς τον Καλαγάνη έγγραφα (N 62/5, Schulakten Faszikel I, Gregor Calaganni, στο εξής Schulakten / Calaganni). Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κοινότητα της Αγίας Τριάδος και τη Μητρόπολη Αυστρίας. Ειτενή μελέτη για την ιστορία της κοινότητας ετοιμάζει με βάση το σύνολο του αρχαιακού υλικού ο κύριος Γ. Κιουτούτσκας (Θεσσαλονίκη).

3. Για το ενδιαφέρον που έδειξε για την εξέλιξη των ερευνών μου και τις χρήσιμες υποδείξεις του ευχαριστώ τον κύριο Παναγιώτη Μιχαηλάρη.

την εικοσιπεντάχρονη παραμονή του Καλαγάνη στη Βιέννη και το Μόναχο και αφετέρου την ολιγόμηνη κρίση της Ριζαρείου.

Ο Καλαγάνης δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την έρευνα, πέρα από τις μνείες σε μελέτες τοπικής ιστορίας για την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Λέσβου.⁴ Η απόφασή του να μεταφράσει και να εκδώσει το 1819 στη Βιέννη ένα παιδαγωγικό έργο θρησκευτικού περιεχομένου από τα γερμανικά στην «καθομιλουμένη» μάς οδηγεί να τον εντάξουμε στην ομάδα εκείνων των λογίων κληρικών, η οποία από τα μέσα του 18ου αιώνα, αν και ανομοιογενής ως προς τις επιμέρους επιλογές των μελών της, χαρακτηρίζεται από τη διάθεση να προσεγγίσει νεοτερικές ιδέες.

Το σύντομο πέρασμά του από το εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους έμεινε και αυτό στην αφάνεια, ίσως λόγω του άδοξου τέλους του. Αλλά και αυτή η εμπλοκή του Καλαγάνη σε ταραχές σε στιγμές θρησκευτικής έξαρσης και ευρύτερων φαινομένων «αντίστασης κατά της αρχής» δεν είναι άσχετη με τις πολιτισμικές περιπλανήσεις και επιλογές του και την αλλαγή που επέφερε στο ρόλο και τον τρόπο ζωής των ελληνορθόδοξων κληρικών η επαφή με κοινωνίες αισθητά διαφορετικές από τους τόπους προέλευσής τους.

Ο Γρηγόριος Καλαγάνης⁵ γεννήθηκε γύρω στα 1790⁶ στην Αγιάσο της Λέσβου. Ο πατέρας του Ιωάννης έφθασε ίσως προσκυνητής μέχρι τους Αγίους Τόπους, η μητέρα του Βλωτίνα και η αδερφή του Αγγελούδα εμφανίζονται ως συνδρομήτριες στην *Ιστορία* του.⁷ Ο αδερφός του Νεό-

4. Σύντομο βιογραφικό άρθρο εκλαϊκευτικού χαρακτήρα δημοσίευσε ο Γιάννης Χρ. Χατζηβασιλείου, «Γρηγόριος Καλαγάνης. Ένας πρωτοπόρος λόγιος κληρικός της Λέσβου», στο πολυγραφημένο περιοδικό *Ελιόφως*, τχ. 1 και 2 (1992). Ευχαριστώ τον κύριο Κωνσταντίνο Πανταζή από τη Ριζαρείου Εκκλησιαστική Σχολή, που μου παραχώρησε αντίγραφο του άρθρου και με διευκόλυνε στην αναζήτηση των πρακτικών των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης.

5. Ο Καλαγάνης χρησιμοποιεί στην αλληλογραφία του από το 1827 τη γραφή του ονόματός με διπλό παράλληλα με τη μορφή με απλό /ν/. Στα έντυπα που εκδίδει χρησιμοποιεί άλλοτε τη μία και άλλοτε την άλλη γραφή.

6. Τη χρονολογία αυτή παρέχει ο Ιωάννης Μουτζούρης, «Γρηγόριος Καλαγάνης», *Θρησκευτική και Ήθικη Έγκυκλοπαίδεια Ζ'* (Αθήνα 1965) 207. Ακολουθεί μάλλον τοπικούς ιστορικούς όπως τον Στρατή Π. Κολαξιζέλη, *Θρόνος και Ιστορία της Αγιάσου της νήσου Λέσβου*, τεύχος τρίτον, Μυτιλήνη 1948, σ. 259. Οι χρονολογίες του Κολαξιζέλη για τον Καλαγάνη δεν είναι ωστόσο πάντα ακριβείς.

7. *Ιστορία της Παλαιάς Γραφής*, Βιέννη 1819, κατάλογος συνδρομητών, Α' («Η Τιμιωτάτη Σύζυγος τοῦ μακαρίτου Χ. Ἰωάννου κυρία Βλωτίνα Καλαγάνη», «Η Τιμιωτάτη αὐτῆς Θυγάτηρ κυρία Ἀγγελούδα»).

φυτος υπηρέτησε και αυτός μερικά χρόνια ως ιεροδιάκονος⁸ στη Βιέννη, επέστρεψε όμως στη Λέσβο πριν από τον Γρηγόριο.⁹

Με την υποστήριξη του Ηρακλείας Μελετίου ο Γρηγόριος Καλαγάνης μορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή¹⁰ και μαθήτευσε μάλλον κοντά στους πρωτοψάλτες της εποχής. Συχνά αναφέρεται ότι φοίτησε στην Πατριαρχική Μουσική Σχολή. Η περίφημη Γ' Πατριαρχική Σχολή ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Κυρίλλου Ζ' το 1815.¹¹ Ήδη όμως το 1815 ο Καλαγάνης είχε μεταβεί στη Βιέννη με μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Κούμα, διευθυντή κατά το σχολικό έτος 1814-15 της Μεγάλης του Γένους Σχολής.¹² Η πρόσκληση ενός υποτρόφου του Ηρακλείας από την κοινότητα της Βιέννης χρησιμοποιήθηκε μάλιστα από τον Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο στην «Απολογία ιστορική

8. Βλ. καταλόγους συνδρομητών των έργων του Κωνσταντίνου Κούμα, *Λεξικόν διὰ τῶν μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων*, Βιέννη 1826 και *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832. Αναφέρεται και σε επιστολές του Γρηγορίου Καλαγάνη προς τους προεστώτες της Αγ. Τριάδος, π.χ. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης προς Προεστώτες (8.9.1831). Ἐνας τρίτος αδελφός, ο Παναγιώτης, μνημονεύεται στη διαθήκη του Καλαγάνη, βλ. Δ. Θ. Βέργος, *Ἱστορικὸν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληρονομιῶν, κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν ἀπὸ τῆς συνστάσεως αὐτῆς μέχρι 30 Ἰουνίου 1954*, Αθήνα 1954, σ. 17-26, σ. 19.

9. Schulakten / Calaganni, Γρηγόριος Καλαγάνης, Αγιάσος, προς Προεστώτες Αγίας Τριάδος, Βιέννη (12/24.7.1840), όπου περιγράφει την υποδοχή που του έγινε στη Λέσβο.

10. Βλ. συστατική επιστολή του Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Friedrich Thiersch, Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, «Ανέκδοτοι επιστολαὶ Ἀνθίμου Γαζῆ καὶ Κωνσταντίνου Κούμα πρὸς τὸν Friedrich Thiersch», *Κοραῖς-Κούμας-Κάλλος*, Αθήνα 1967, σ. 89-119 [= *Θεσσαλικὰ Χρονικά* 7-8 (1958) 339-354], σ. 97, επ. 6 (21.4.1828).

11. Βλ. Γεώργιος Ι. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὕμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι*, Αθήνα 1890, φωτοστ. ανατ. Αθήνα 1977, σ. 354-355, 373-375· Δ. Ι. Παναγιωτόπουλος-Κούρος, «Οἱ διδάξαντες μουσικὴν εἰς τὴν Ρ.Ε.Σ.», *Ριζάρχειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 93-115, 95-97.

12. Ο Κούμας (βλ. σημ. 10) αναφέρει ὅτι τον συνέστησε προ δεκαεταετίας στη Γραμμική κοινότητα της Βιέννης και ὅτι «ὡὺν δὲ ἀλγοῦσιν οἱ ἐν Βιέννῃ, ἔτη τέσσαρα-καιδέκα πειραθέντες τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ». Ο μητροπολίτης Καρλοβιχίου Στέφανος Στρατιμιρόβιτς ενέκρινε την πρόσληψή του με ἔγγραφό του της 26ης Μαρτίου 1815, Schulakten / Calaganni. Ο ἴδιος ο Καλαγάνης μνημονεύει στο σύντομο βιογραφικό σημείωμα που παραθέτει στην πρώτη του επιστολή στον Thiersch (16.10.1827), ὅτι «πρὸ 12 ἐτῶν ἐκαλέσθη[ν] εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἐγκατοίκων Γραικῶν ὡς διάκονος».

και κριτική υπέρ του ἱεροῦ κλήρου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» του 1815 ως επιχείρημα για την ενίσχυση των γραμμάτων από κληρικούς.¹³ Ο Καλαγάνης παρέμεινε στην κοινότητα των αυστριακῶν υπηκόων κατ' αρχήν ως το 1828.¹⁴

Από τον αδελφό του Μισαήλ Αποστολίδη, Ονούφριο, ο οποίος είχε σπουδάσει Ιατρική στο Μόναχο, πληροφορήθηκε τις προθέσεις του Λουδοβίκου Α' της Βαυαρίας να παραχωρήσει τον ναό του Σωτήρος (Salvatorkirche) στους Ἕλληνες του Μονάχου¹⁵ και αφού βεβαιώθηκε «ὅποιος πρέπει νὰ εἶναι ὁ τοιοῦτος ἱερεύς, καὶ ὑπὸ ποίαν ἀνταμοιβὴν τῶν κόπων του ζητεῖται», ἔγραψε για πρώτη φορά στις 16 Οκτωβρίου 1827 στον Friedrich Thiersch εκδηλώνοντας το ενδιαφέρον του για τη θέση. Η αλληλογραφία του με τον Thiersch καλύπτει την περίοδο της προετοιμασίας πριν από την αναχώρησή του από τη Βιέννη καθώς και της παραμονής του στο Μόναχο από την άνοιξη του 1828 ως την άνοιξη του 1830.¹⁶ Ο Καλαγάνης αντιμετώπιζε τη νέα θέση στο Μόναχο μεταξύ άλλων και ως ευκαιρία για να συνδυάσει την παραμονή του εκεί με σπουδές στο πα-

13. Βλ. Μανουήλ Ιω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ἡρακλείας», *Θρακικά* 5 (1934) 3-40, για τον Καλαγάνη σ. 30-31. Και ο ίδιος ο Καλαγάνης, αφού ευχαριστήσει τον Ηρακλείας στην *Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς*, Βιέννη 1819, σ. ι': «τῆς πατρικῆς σου περὶ ἐμοῦ προνοίας εἶναι ἀποτέλεσμα καὶ ἡ εἰς τὴν σοφὴν Εὐρώπην μετάβασίς μου [...]», υπογραμμίζει ὅτι χάρις στη φιλογένεια καὶ φιλομάθεια του ιερέαρχη, ι'-ια', ἀποφράττονται τὰ ἀπύλωτα στόματα τῶν φθονερῶν κατηγορῶν τοῦ γένους ἡμῶν».

14. Τουλάχιστον ως τις 17 Φεβρουαρίου 1828 (βάπτιση) ο Καλαγάνης ιερουργοῦσε στην Αγία Τριάδα, ὅπως μαρτυρεῖ το πρωτόκολλο Βαπτισμάτων, Στεφανωμάτων καὶ Θανάτων του ναοῦ.

15. Βλ. Σπυρίδων Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῆς», *Παρθενός* 7 (1903) 49-134, 85 κ.ε., καὶ Emanuel Tureczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottilios, Südosteuropäische Arbeiten* 48, Μόναχο 1959, σ. 253. Για τα σχετικά με την παραχώρηση τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν εἰκονογράφησή τῆς ἀπὸ τον Ευθύμιο Δημητρίου το 1829 βλ. Μιλτιάδης Παπανικολάου, «Ἡ εἰκονογράφηση τῆς ἐλληνορθόδοξης ἐκκλησίας του Μονάχου», *ΕΕΦΣΠΘ* 21 (1983) 365-377. Η ἀφιξη του Καλαγάνη στο Μόναχο κίνησε το ενδιαφέρον των κατοίκων του μεταξύ άλλων καὶ λόγω του «εξωτικού» χαρακτήρα τῆς ἀμφίεσής του, βλ. Παπαγεώργιος, σ. 87-88, ὅπου γίνεται μνεία σχετικῶν δημοσιεύματων τῆς *Augsburger Abendzeitung*, φ. 128 (9 Μαΐου 1828).

16. Πρόκειται για εννέα ἐπιστολές ἀπὸ τις 16 Οκτωβρίου 1827 ως τις 7 Ιουνίου 1830 που ἀφοροῦν τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν θέση του ιερέα στο Μόναχο καὶ μία συστατικὴ ἐπιστολὴ ἑξὶ χρόνια ἀργότερα (23.4.1836) για τον φοιτητὴ τῆς ιατρικῆς Δημήτριο Ζήση.

νεπιστήμιο, σχέδιο που είχε ήδη από την εποχή που είχε έρθει στη Βιέννη.¹⁷

Στο Μόναχο ανέλαβε εκτός από τα καθήκοντα του εφημερίου και τη διδασκαλία των θρησκευτικών στο σχολείο του Desjardins.¹⁸ Δίδαξε παράλληλα, για ένα διάστημα τουλάχιστον, Ελληνικά καθώς και στοιχεία Γερμανικής και Γαλλικής.¹⁹ Φαίνεται όμως ότι δεν κατάφερε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες και αποφάσισε να παραιτηθεί από τη θέση του ένα χρόνο μόλις μετά την άφιξή του. Στην απόφασή του αυτή θα πρέπει να οδηγήθηκε μεταξύ άλλων και από τη μεγάλη διαφορά του τρόπου ζωής και των εκκλησιαστικών καθηκόντων. Αν και τα εγκαίνια του ναού στις 6/18 Δεκεμβρίου 1829 προξένησαν εντύπωση στο Μόναχο και προβλήθηκαν από τον τύπο ως ενδεικτικά της φιλελληνικής πολιτικής του Βαυαρού μονάρχη αλλά και των καλών σχέσεων με τον τσάρο της Ρωσίας, ο οποίος είχε δωρήσει τα λειτουργικά σκεύη,²⁰ η θέση του εφημερίου δεν μπορούσε να συγκριθεί με την προηγούμενη θέση του Καλαγάνη. Μετά

17. Thierschiana I/87, Kalaganis 1, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (16.10.1827): «ὁ σκοπός μου διότι ἤλθον ἐδῶ ἐξ ἀρχῆς ἦτον νὰ δυνθῶ νὰ μάθω τι ὠφέλιμον, καὶ νὰ τὸ μεταφέρω εἰς τὴν τῶν πάντων στερουμένην πατρίδα μου· ἀλλ' αἱ περιστάσεις μου καὶ τὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπάγγελμά μου δὲν μ' ἐσυγχώρουν νὰ καταγείνωμαι εἰς τὰς μαθήσεις ὅσον καὶ ἦπως ἠύχόμην [...]· πολλάκις ἐπεθύμησα νὰ μεταβῶ εἰς Γερμανίαν διὰ νὰ τελειοποιηθῶ εἰς τὰ ὑποῖα ἐσκόπων διδασκαλικά μαθήματα, ἀλλ' ἡ ἰδία περιουσία δὲν ἐξήρκει εἰς τοιαύτην ἐπιχείρησιν· ὅθεν ἔμεινε μόνον μία τοιαύτη περίστασις ὡς ἡ παροῦσα [...]».

18. Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen*, σ. 253. Βλ. και Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 71.

19. Βλ. και επιστολή του Σουλιώτη παιδαγωγού του Δημητρίου Μπότσαρη, Χρήστου Ανδρέου, από το Μόναχο προς Ιωάννη Καποδίστρια, Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Ὁ Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του μετὸν κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη* 2 (1973) 369-474, 396 και Παράρτημα, Β', επ. 8 (15/27.4.1830), σ. 444. Ο Ανδρέου υπογραμμίζει ότι ο Καλαγάνης δίδασκε αρχικά αμισθί και υπήρξε πόλος ἑλξης και για ἄλλους μαθητές, ὁπότε και του ἔδωσε κάποιο μικρὸ μισθὸ ο Desjardins. Για ἓνα διάστημα ο Καλαγάνης παρέδιδε ἰδιαίτερα μαθήματα στον Δημήτριο Μπότσαρη, ὁ.π., επ. 6 (1/13.10.1829), σ. 441.

20. Παραπομπές σε επιστολές και δημοσιεύματα του τύπου παρέχουν οι Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88 κ.ε. και Konstantin Kotsowilis, «Die griechischen Studenten Münchens unter König Ludwig I. von 1826 bis 1844. Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands», *Südost-Forschungen* 52 (1993) 119-237, 132. Βλ. και Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος, φ. 76 (Παρ. 27 Νοεμβρίου 1829), σ. 363, περίληψη ἀρθρου της *Allgemeine Zeitung*, ὅπου περιγράφονται ἄμφια και σκεύη.

από την ακμάζουσα παροιμία της Βιέννης και την πλούσια ενορία της Αγίας Τριάδος ο ακόμη ημιτελής ναός²¹ και το μικρό εκκλησίασμα αποτελούμενο αποκλειστικά από υποτρόφους και τους συνοδούς τους ήταν φυσικό να μην τον ικανοποιεί. Ήδη μετά από ένα χρόνο γράφει στους προεστώτες της Αγίας Τριάδος ότι θα επιθυμούσε να ξεχειμωνιάσει στην Τεργέστη, «όπου έκτελούνται τὰ τῆς θρησκείας μας, τὰ ὅποια κινδυνεύω ν' ἀλησμονήσω εἰς τὴν Σκυθίαν», ἢ στο Φιούμε, επειδὴ εἶναι φθινό.²² Η συνεργασία του ἐξάλλου με τὴν υπεύθυνη για τὸ εκπαιδευτήριον και ἐν μέρει τὰ εκκλησιαστικά Φιλελληνικὴ Ἐταιρεία του Μονάρχου δεν ἦταν ἀπόλυτα ἀρμονική. Ἐπρόκειτο ἴσως για διαφορετικὲς ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὰ καθήκοντα.²³ Ἐνοχλητικὸ ὅμως ἦταν για τὸν Καλαγάνη και τὸ καινοφανὲς για ἱερέα τῆς διασποράς, νὰ πρέπει νὰ δίνει λόγο σε «ἑτεροθρήσκους και ἑτερογενεῖς».²⁴ Η ἐπιμονὴ με τὴν ὁποία ὁ διάδοχός του και στὶς δύο θέσεις Μισαήλ Ἀποστολίδης ζητᾶ νὰ ἐκφράσουν τὴ σύμφωνη γνώμη τους και οἱ «φιλέλληνες» του Μονάρχου πρὶν ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του πρέπει νὰ σχετίζεται ὄχι μόνον με τὴ γενικὴ δυσἀρέσκεια ἀπὸ πλευρᾶς Ἑλλήνων με τὸ εκπαιδευτικὸ κατᾶστημα του Desjardins ἀλλὰ και με τὰ προβλήματα του προκατόχου του.²⁵ Τέλος «δυσἀρεστοὶ και ἑνοχλητικαὶ κατὰ διάφορα τοῦ σώματος μου μέρη ἀσθενεῖαι»²⁶ και οἱ κλιματικὲς συνθήκες

21. Το τέμπλο και ἡ εικονογράφηση ολοκληρώθηκαν μόλις τὸν Νοέμβριο τοῦ 1829 (βλ. Παπανικολάου, «Ἡ εικονογράφηση», σ. 371), και τὰ ἄμφια, λειτουργικὰ σκεῦη και βιβλία ἐφθάναν με ἀρκετὴ καθυστέρηση, βλ. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἐν Μονάρχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88 κ.ε. Ὁ Καλαγάνης ἀρχικὰ πίστευε ὅτι θὰ ἐβρίσκει τὰ ἄμφια και τὰ σκεῦη νὰ τὸν περιμένουν, βλ. Thierschiana I/87, Kalagannis 5 (30.3.1828), Καλαγάνης, Βιέννη, πρὸς Thiersch, Μόναχο. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1829 δεν εἶχε ἀκόμη ἐτοιμαστῆ ὁ στολισμὸς τοῦ ευαγγελίου, ὁ.π. ἐπ. 7 (31.3.1829), Καλαγάνης, Μόναχο, πρὸς Thiersch, Μόναχο.

22. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, πρὸς Προεστώτες, Βιέννη (14.9.1829).

23. Ὁ Παπαγεωργίου, «Ἡ ἐν Μονάρχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 88, ἀναφέρεται σε προβλήματα που προέκυψαν στὶς σχέσεις τοῦ Καλαγάνη με τὴ Φιλελληνικὴ ἑταιρεία τοῦ Μονάρχου και παραπέμπει σε ἐπιστολὴ τοῦ συμβούλου τοῦ Λουδοβίκου και μέλους τῆς εταιρείας v. Kreutzer πρὸς τὸν Λουδοβίκο, τὴν ὁποία δεν μπόρεσε νὰ δῶ.

24. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, πρὸς Προεστώτες (14.9.1829).

25. Thierschiana I/87, Apostolides 3 (23.4.1830) και 4 (24.4.1830), Ἀποστολίδης, Τεργέστη, πρὸς Thiersch, βλ. σχετικὰ με τὶς ἀνησυχίες τῶν γονέων τῶν μαθητῶν και ἐπιστολὴ γονέων ἀπὸ τὴν Τεργέστη πρὸς τὸν Thiersch, Thierschiana I/87, Blastos Zanes 1 (24.2.1829).

26. Thierschiana I/87, Kalagannis 6 (28.6.1829).

του «διηνεκοβρόχο[υ]»²⁷ Μονάχου ενίσχυσαν τον Καλαγάνη στην απόφασή του να φύγει το ταχύτερο δυνατό. Παρέτεινε την παραμονή του ένα σχεδόν χρόνο ακόμη μέχρι να έρθει ο διάδοχός του Μισαήλ Αποστολίδης²⁸ και μέχρι να τακτοποιηθεί η εκ νέου πρόσληψή του στη Βιέννη, όπου επέστρεψε την άνοιξη του 1830 ως εφημέριος στη θέση του Αβραμίου Αγγελάτου.²⁹

Το 1832 έγινε δεκτή από τον μητροπολίτη Καρλοβικίου Στέφανο Στρατιμίροβιτς η αίτηση της κοινότητας της Αγίας Τριάδος να γίνει ο Καλαγάνης αρχιμανδρίτης. Η χειροτονία έλαβε χώρα στη Βιέννη μόλις το Μάιο του 1834.³⁰ Μέχρι το 1840 ο Καλαγάνης παρέμεινε ως πρώτος εφημέριος της Αγίας Τριάδος στη Βιέννη.³¹ Συγχρόνως δίδασκε και το

27. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Προεστώτες (14.9.1829).

28. Ο Αποστολίδης ήταν την εποχή εκείνη ακόμη αρχιμανδρίτης στον Άγιο Σπυρίδωνα της Τεργέστης. Από το 1826 ήδη είχε ζητήσει από την κοινότητα να αποδεχτεί την παραίτησή του για λόγους οικονομικούς. Το 1828 διαπραγματευόταν την πρόσληψή του στο σχολείο της κοινότητας του Λιβόρνου, ενώ όμως ήταν έτοιμος να δεχτεί τη θέση, ενέδωσε στην επιμονή των μελών του βουλευτηρίου της Τεργέστης και δεν επέμεινε στην παραίτησή του «διότι ἐκινδύνευα νὰ φανῶ καὶ ἀγροῖκος καὶ ἀγνωμονέστατος». Βλ. επιστολή του Αποστολίδη προς τους επιτρόπους της σχολής του Λιβόρνου (16.9.1828), Θ. Π. Βολίδης, «Ιστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Μισαήλ Ἀποστολίδου», *Ἑβδομηκονταετησίαι τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς 1844-1919*, Αθήνα 1920, σ. 124-130, σ. 128· βλ. καὶ Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 213-214.

29. Ο Παπαγεώργιος, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης», σ. 93, αναφέρει ως ημερομηνία αναχώρησης του Καλαγάνη από το Μόναχο την 6η/18η Ιουνίου 1830. Ὅμως ἡδη στις 7 Ιουνίου ο Καλαγάνης ἔστειλε επιστολή στον Thiersch από τη Βιέννη, στην οποία ειδοποιεῖ «τὴν ὑμετέραν ἀγαθὴν Ψυχὴν, ὅτι κατευδόθην εἰς Βιέννην μετὰ ἑπτὰ ἡμέρας τῆς αὐτόθεν ἀναχωρήσεώς μου». Thierschiana I/87, Kalagannis 9 (7.6.1830). Στο πρωτόκολλο της Αγίας Τριάδος ἐξάλλου υπογράφει καὶ πάλι (βάπτισμα) στις 23 Μαΐου 1830 (με το παλαιὸ ἡμερολόγιο). Ο Μουτζούρης (βλ. σημ. 6) συγγέει προφανῶς τον Μισαήλ Αποστολίδη με τον Καλαγάνη, ὅταν γράφει ὅτι ο τελευταῖος δίδαξε Ἑλληνικά στον Ὅθωνα το 1832. Η παρεξήγηση αὐτὴ εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένη στη βιβλιογραφία καὶ ξεκινάει ἴσως ἀπὸ τὸ ἄρθρο του Δημητρίου Α. Βερναρδάκη (Ιγνηλάττ) στην *Καθημερινή* της 2ας Σεπτεμβρίου 1948, που ἀναφέρει αὐτὴ τὴν πληροφορία, βλ. καὶ Κολαζιζέλης, *Θρύλος καὶ Ἱστορία*, σ. 261. Ως δάσκαλοι της Ἑλληνικῆς του Ὅθωνα ἀναφέρονται συχνὰ καὶ ἄλλοι κληρικοί καὶ λόγιοι που διέμεναν τὴν εποχὴ εκείνη στο Μόναχο μετὰ τὸν Φίλιππος Ιωάννου.

30. Schulakten / Calaganni, βλ. επιστολή του Στρατιμίροβιτς προς τὴν κοινότητα τὴν ἡμέρα της χειροτονίας, 31.5.1834.

31. Η τελευταία καταχώριση με υπογραφή του Καλαγάνη στο Πρωτόκολλο

μάθημα της Ιεράς Κατηχήσεως στην Εθνική Σχολή όπως και πριν από την αναχώρησή του για το Μόναχο. Ήδη όμως από το 1837, είτε επειδή κριτική εκ μέρους του ποιμνίου αναστάτωνα το «φιλήσυχον καὶ μισοτάραχον»³² του χαρακτήρα του είτε επειδή ήθελε να επιστρέψει στη Λέσβο, επανερχόταν συχνά με επιστολές του ζητώντας να γίνει δεκτή η παραίτησή του.³³ Θα πρέπει μάλιστα να θεωρήσουμε ότι η γραπτή μορφή απλώς επισημοποιούσε προφορικά αιτήματα τα οποία μέλη της εξάδας συζητούσαν τακτικότερα με τον εφημέριο. Η κοινότητα αντιπρότεινε ήδη από την πρώτη φορά ως λύση χορήγηση αδείας, της οποίας όμως ο Καλαγάνης έκανε χρήση μόλις το 1840. Η κακή υγεία της μητέρας του ήταν η αιτία που οδήγησε στην απόφαση να μεταβάλει την άδεια σε οριστική παραίτηση τον Ιούλιο του 1840, όπως τουλάχιστον δήλωσε στην τελευταία επιστολή του προς την εξάδα από την Αγιάσο.³⁴

Κατά τη διάρκεια της πρώτης θητείας του στη Βιέννη ο Καλαγάνης προχώρησε και στην έκδοση της τρίτομης Ιστορίας της Παλαιάς και Νέας Γραφής.³⁵ Το βιβλίο, το οποίο προφανώς υπολόγιζε να προωθήσει σε σχολεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στις κοινότητες της διασποράς,³⁶ τυπώθηκε σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων (πάνω από 1500³⁷)

Βαπτισμάτων-Στεφανωμάτων-Θανάτων, I, της Αγίας Τριάδος είναι στις 9 Φεβρουαρίου 1840.

32. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (9.5.1837, νέο ημερολόγιο, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Καλαγάνης).

33. Ό.π., βλ. και Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (2.12.1837 και 30.10.1839) Schulakten / Calaganni.

34. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Εξάδα (12/24.7.1840).

35. *Ίστορία τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς εἰς χρῆσιν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς τὴν ἡμετέραν καθομιλουμένην γλῶσσαν παρὰ Γρηγορίου Καλαγάνη Ἱεροδιακόνου τοῦ ἐκ τῆς Ἀγιάσου τῆς Μιτυλήνης* [!], τόμος Α', Βιέννη 1819· *Ίστορία τῆς Νέας Γραφῆς εἰς χρῆσιν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ εἰς τὴν ἡμετέραν καθομιλουμένην γλῶσσαν παρὰ Γρηγορίου Καλαγάνη Ἱερομονάχου τοῦ ἐκ τῆς Ἀγιάσου τῆς Μιτυλήνης*, τόμος Β' και Γ', Βιέννη 1821. Οι τόμοι είναι αφιερωμένοι στον Ηρακλείας Μελέτιο, τον Ιωάννη Βαρβάκη και τον Χρήστο Θέμελη αντιστοίχως. Σχετικά με το πρωτότυπο βλ. παρακάτω σ. 310 και 322.

36. Ο Κολαξιζέλης, *Θρόλος και ἱστορία*, σ. 261, αναφέρει ότι και «οἱ τρεῖς τόμοι εἰσῆχθησαν εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ ἐν διασπορᾷ ἑλληνισμοῦ, κατὰ σύστασιν δὲ τοῦ Πατριαρχείου, (τὸ ὁποῖον τὸν ὠνόμαζεν "Διδάσκαλον τοῦ Γένους") εἰσῆχθησαν και εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἐν Τουρκίᾳ χριστιανικῶν κοινοτήτων [...]», πληροφορίες, τις οποίες δεν μπόρεσα να διασταυρώσω. Μαζική προεγγραφή από σχολεῖο έγινε μόνο

που μάλλον λόγω της κήρυξης της Επανάστασης και της αναστάτωσης στην αγορά του ελληνικού βιβλίου παρέμεναν αδιάθετα το 1827, όταν προσπάθησε να διαθέσει 100 αντίτυπα στην κοινότητα της Αγίας Τριάδος.³⁸ Ο Γεδεών δίνει ίσως μια πρόσθετη εξήγηση με την παρατήρησή του ότι το βιβλίο δεν θα μπορούσε λόγω του όγκου του να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο.³⁹ Το 1830 και το 1833 ο Καλαγάνης δώρησε περί τα 1000 αντίτυπα στην ελληνική κυβέρνηση.⁴⁰ Όταν το 1824 η Εθνική Σχολή της Βιέννης τον όρισε διδάσκαλο της κατήχησης στη θέση του αρχιμανδρίτη Αβραμίου Αγγελάτου,⁴¹ δεν χρησιμοποίησε, τουλάχιστον μέχρι το 1827, το βιβλίο του ως διδακτικό εγχειρίδιο.⁴² Για τη διδασκαλία των ελληνοπαίδων στο Μόναχο αντίθετα βασίστηκε από την αρχή στο βιβλίο

από τον ηγούμενο της Μονής Θεοτόκου στην Ελασσόνα, Αρσένιο (50 αντίτυπα), για το σχολείο της μονής.

37. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία και αριθμοί. Ή μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά* 8/14-15 (1991) 157-216, 172, λ. 99.

38. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, προς Προεστώτες (30.12.1827). Η κοινότητα ζήτησε πίστωση χρόνου (Schulakten / Calaganni, Εξάς, Βιέννη, προς Καλαγάνη (2/14.1.1828)), για να αποφασίσει. Στα έγγραφα που μπόρεσα να δω δεν υπάρχει οριστική απάντηση στην πρόταση του Καλαγάνη. Το γεγονός ότι δεν σώζεται σήμερα ούτε ένα αντίτυπο του βιβλίου στη βιβλιοθήκη, [βλ. Κομνηνή Δ. Πηδώνια, *Ελληνικά Παλαιότυπα της Βιβλιοθήκης του Ελληνικού Σχολείου και των Ελληνικών Ορθόδοξων Εκκλησιών της Βιέννης*, ανάπτυπο από τα *Τετράδια Εργασίας* 13 (Αθήνα 1987)], αντίθετα με άλλα («σχολικά») βιβλία που σώζονται σε πολλαπλά αντίτυπα, όπως του δασκάλου της Εθνικής Σχολής Γεωργίου Ζαχαριάδη (ό.π., λ. 140 και 183), με κάνει να πιστεύω ότι η απόφαση της κοινότητας ήταν αρνητική. Το βιβλίο περιλαμβάνεται στους καταλόγους της Βιβλιοθήκης της Εθνικής Ελληνικής Σχολής του 1846 (Κατάλογος [...] Βιέννη 1846, φωτομ. ανατ. Αθήνα 1967, σ. 23, λ. 602-604) και του 1860 (Πηδώνια, ό.π., σ. 129, λ. 197).

39. Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Ή πνευματική κίνησις τοῦ γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη», *Ή πνευματική κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΙΙ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Αθήνα 1976, σ. 209.

40. Ηλιού, ό.π. Σε «ίκανήν ποσότητα σωμάτων», την οποία είχε αποστείλει ο Καλαγάνης στη βασιλική βιβλιοθήκη, αναφέρεται ο καθηγητής του γυμνασίου Ναυπλίου, Λεόντιος Μ. Αναστασιάδης, σε επιστολή του προς την Γραμματεία Εικπαιδευσεως την 1η Νοεμβρίου 1834, βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ή σχολική βιβλιοθήκη τὸ 19ο αἰῶνα. Ή βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα 1995, σ. 39.

41. Schulakten / Calaganni, βεβαιωτικό σημείωμα των τοπικών αρχών ότι παρέλαβαν τη σχετική αίτηση της Σχολής προς έλεγχο (7.5.1824). Ο Καλαγάνης παρέδιδε κατήχηση εναλλάξ με τον Αγγελάτο ήδη το 1816, βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. ζ', φ. 20 (15.10.1816), σ. 356.

42. Κατά τους ισχυρισμούς του επειδή προέβλεπε ότι θα θεωρηθεί «πρόφασι[s]

του.⁴³ Η χρήση του βιβλίου στο Μόναχο δεν δημιουργούσε προβλήματα με τις τοπικές σχολικές αρχές μιας και επρόκειτο για μετάφραση σχολικού εγχειριδίου των βαυαρικών σχολείων.⁴⁴ Η διάδοση της ελληνικής μετάφρασης είχε πάντως ως ένα βαθμό προχωρήσει, γιατί υπήρχαν μαθητές στο Μόναχο που διέθεταν ήδη το βιβλίο και δεν χρειάστηκε να το αγοράσουν από τον συγγραφέα.⁴⁵

Το πρώτο διάστημα μετά την παραίτησή του από την Αγία Τριάδα ο Καλαγάνης πρέπει να έμεινε στη Λέσβο. Ο Χατζηαποστόλου αναφέρει ότι εγκαταστάθηκε αρχικά στην Αγιάσο, όπου προσπάθησε να ιδρύσει «φιλανθρωπικά καταστήματα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πασχόντων».⁴⁶ Η συγκεκριμένη περίοδος είναι περίοδος έντονης δραστηριότητας στη μητρόπολη Μυτιλήνης. Στα πλαίσια των δυνατοτήτων που δημιουργούσε το Χαττί Σερίφ του 1839 και με το συντονισμό του μητροπολίτη Μυτιλήνης και μετέπειτα πατριάρχη Αλεξανδρείας Καλλινίκου συγκεντρώθηκαν προσφορές και κληροδοτήματα για φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά καταστήματα που οδήγησαν μεταξύ άλλων στην ίδρυση του Γυμνασίου Μυτιλήνης.⁴⁷ Ο Καλαγάνης πάντως προτίμησε τελικά —ίσως μετά το θάνατο της μητέρας του— να εγκατασταθεί στην Αθήνα.⁴⁸ Βρισκόταν στην πρωτεύ-

κέρδους και ιδιωφελείας», Schulakten / Kalaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (30.12.1827).

43. Ο Καλαγάνης προαπέστειλε βιβλία για τους μαθητές, βλ. Thierschiana I/87, Kalagannis 5, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (30.3.1828).

44. Στην πρώτη του επιστολή προς τον Thiersch, στην οποία εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για τη θέση, ο Καλαγάνης ανακοινώνει εισαγωγικά την αποστολή ενός αντιτύπου ως δωρεά για τη βασιλική βιβλιοθήκη και αφιερώνει σχεδόν όλη την πρώτη σελίδα στο θέμα της μετάφρασης του «πρωτοτύπου, διδασκομένου δημοσίως εις τὴν πολὺμουσον πόλιν σας». Είναι σαφές ότι ελπίζει πως η μετάφραση του βιβλίου του Schmid θα λειτουργήσει ως θετική σύσταση, Thierschiana I/87, Kalagannis 1, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Thiersch (16.10.1827). Για την ευρεία διάδοση του βιβλίου του Schmid στη Βαυαρία και σε άλλα καθολικά γερμανικά κράτη, βλ. πρόχειρα *Allgemeine Deutsche Biographie*, τ. 31 (Λιψία 1890), σ. 657. Για τον συγγραφέα βλ. εδώ σ. 322.

45. Thierschiana I/87, Kalagannis 8, Καλαγάνης, Μόναχο, προς Thiersch (16.9.1829).

46. Ευστράτιος Χατζηαποστόλου, «Ὁ ἀρχιμ. Γρηγόριος Καλαγάνης καὶ τὸ ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῆ κληροδότημα αὐτοῦ», *Ἁγία Σιών* 1 (1937-38) 88-92, 89.

47. Ιάκωβος Γ. Κλεόμβροτος, «Τὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα Μυτιλήνης», *Ὁ Ποιμὴν* Α' (1933), σ. 146 και Γ' (1935), σ. 303. Βλ. και Κώστας Γ. Μίσιος, *Μυτιληνιοὶ λόγιοι και λογοτέχνες*, Α', Μυτιλήνη 1994, σ. 30· αποσπάσματα από τον κώδικα φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών καταστημάτων της μητρόπολης παραθέτει ο Π. Ι. Σαμαράς, *Ἡ ἐκπαίδευση στὴ Λέσβο*, Μυτιλήνη 1948, σ. 19 κ.ε.

ουσα ήδη το 1842, όταν του ζητήθηκε να συμμετάσχει στην επιτροπή της Ιεράς Συνόδου που θα ήλεγχε τις καταγγελίες προσηλυτισμού εναντίον του ζεύγους Χιλλ, τελικά όμως δεν αποδέχθηκε το διορισμό.⁴⁹ Επένδυσε τη χρηματική περιουσία που είχε συγκεντρώσει στη Βιέννη⁵⁰ στην οικοδόμηση ιδιόκτητης κατοικίας σε μεγάλο κτήμα κοντά στη Ρωσική εκκλησία και στην αγορά περιβολιού στην περιοχή Μπραχάμι του Μαρουσιού.⁵¹ Ο Στρατής Κολαξιζέλης περιγράφει εκτενώς συνάντηση του Καλαγάνη με τον νεαρό Δημήτριο Βερναρδάκη στη μητρόπολη Μυτιλήνης, η οποία οδήγησε στην οικονομική ενίσχυση των σπουδών του τελευταίου και την τοποθετεί το 1848. Ίσως τότε ο Καλαγάνης να βρισκόταν για σύντομο χρονικό διάστημα και πάλι στο νησί του. Σύμφωνα με τον Κολαξιζέλη, λίγες μέρες μετά από αυτή τη συνάντηση ζήτησε χωρίς επιτυχία από τη δημογεροντία της Αγιάσου την παραχώρηση οικοπέδου για την ανέγερση νοσοκομείου.⁵²

Το 1850 διαδέχθηκε τον Καλλίνικο Καμπάνη στη θέση του διευθυντή της Ριζαρείου και ανέλαβε παράλληλα με τα διευθυντικά του καθήκοντα και τη διδασκαλία των θεολογικών μαθημάτων⁵³ αλλά και του μαθήματος της Βυζαντινής Μουσικής.⁵⁴ Στη θέση αυτή έμεινε περίπου δύο χρόνια.

48. Ο Σταυράκης Α. Ανagnώστης, *Η Λεσβιάς ὁδὴ ...*, Σμύρνη 1850, σ. 66, παρέχει συνοπτικά στοιχεία για τον Καλαγάνη στην Αθήνα. Επίσης σε εκδόσεις του 1843, 1844 και 1849 ο Καλαγάνης εμφανίζεται ως συνδρομητής από την Αθήνα. Ευχαριστώ τον κύριο Φίλιππο Ηλιού και την κυρία Πόπη Πολέμη που αναζητήσαν τον συνδρομητή Καλαγάνη στη βάση δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος για τους συνδρομητές ελληνικών βιβλίων του ΕΛΙΑ.

49. ΓΑΚ / Γραμματεία Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως, Β210/1, Χίλλ, 5γ, 29.4.1842: προτεινόμενα μέλη της επιτροπής: 8β, 7.5.1842: μνεία της αποποίησης διορισμού του Καλαγάνη.

50. Η χρηματική περιουσία του προερχόταν και από ομόλογα των Σίνα και Σικαραμαγκά, τα οποία ρευστοποίησε όταν αποφάσισε να μείνει στη Λέσβο, βλ. Schulkten/Galaganni, Καλαγάνης, Αγιάσος, προς Εξάδα Αγ. Τριάδος (12/24.7.1840).

51. Βλ. περιγραφή της περιουσίας του Καλαγάνη στο κείμενο της διαθήκης του, Βέργος, *Ἱστορικῶν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληρονομῶν*, σ. 17-19. Μία από τις κατηγορίες των μαθητῶν ἦταν ὅτι εἶχε αφαιρέσει δενδρύλλια ἀπὸ τὸν κήπο τῆς σχολῆς γιὰ νὰ τὰ μεταφέρει στὸ περιβόλι του, βλ. καταθέσεις μαθητῶν καὶ ἀναφορὰ Κυπριάδη (ὅπως σημ. 64 καὶ 65).

52. Κολαξιζέλης, *Θρόνος καὶ ἱστορία*, σ. 258-59.

53. Βλ. ΓΑΚ Ὁθωνικόν, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως Α 2/10 [Διορισμοί], αρ. πρωτ. 8987, ἔγγραφο διορισμοῦ υπογεγραμμένο ἀπὸ τὴν Αμάλια στις 10 Οκτωβρίου 1850.

54. Δ. Ι. Παναγιωτόπουλος-Κούρος, «Οἱ διδάξαντες μουσικῆν εἰς τὴν Ρ.Ε.Σ.», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 93-115, γιὰ τὸν Καλαγάνη σ. 95-97.

Ήδη όμως μετά το πρώτο μισό της θητείας του Καλαγάνη εκδηλώθηκαν τριβές μεταξύ διευθυντού και μαθητών,⁵⁵ σύμφωνα μάλιστα με την κατάθεση ενός σπουδαστή ήδη μετά από πέντε ή έξι μήνες υπήρχε δυσαρέσκεια (αδιότι [...] είδον οί μαθηταί αὐτὸν τρώγοντα τὰς τεσσαρακοστάς).⁵⁶ Στις 27 και 28 Ιανουαρίου 1852 σημειώθηκαν οι πρώτες εκδηλώσεις απείθαρχης συμπεριφοράς των σπουδαστών με αφορμή την κακή ποιότητα του ψωμιού και στις 29 Ιανουαρίου επεισόδια και συμπλοκές των σπουδαστών με τον διευθυντή και μέλη του τριμελούς συμβουλίου της Ριζαρείου Σχολής που οδήγησαν στην παρουσία δυνάμεων της αστυνομίας στη σχολή. Ακολούθησε ανάκριση των σπουδαστών και κατ' αρχήν αποπομπή μερικών ως πρωταιτίων, η οποία όμως δεν οδήγησε σε εκτόνωση της κρίσης με αποτέλεσμα να αποπεμφθούν τελικά τον Μάρτιο του 1852 οι περισσότεροι μαθητές και οι εκτελεστές της διαθήκης Ριζάρη να προχωρήσουν στη διεξαγωγή εξετάσεων για την εισαγωγή νέων υποτρόφων.⁵⁷ Ο Καλαγάνης παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1852 και η παραίτησή του έγινε αμέσως δεκτή, παρότι δεν υπήρχε αντικαταστάτης. Προσελήφθη ο ιερομόναχος Παγκράτιος από την εκκλησία της Νεάπολης με καθήκοντα οικονόμου.⁵⁸

55. Φαίνεται ότι προβλήματα είχαν υπάρξει ήδη νωρίτερα. Στα πρακτικά των συνεδριάσεων των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης αναφέρεται ότι ήδη στις 11 Σεπτεμβρίου του 1851 «έγινε λόγος περί τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῶν μαθητῶν» και «ἀπεφασίσθη νὰ προσκληθῆ ὁ διευθυντῆς νὰ ὑποβάλῃ εἰς τὸ συμβούλιον ἔκθεσιν».

56. ΓΑΚ / Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 5 / 17 «Ριζάρη ὑπότροφοι» (στο εἶξος ΓΑΚ / Ὑ.Ε.Δ.Ε. 5 / 17), καταθέσεις μαθητῶν, βλ. σημ. 65, «ΙΑ' -εξέτασις τοῦ Νικολάου Κροκιδᾶ». [Η θυρίδα 5 φέρει το γενικό τίτλο «Κατηγορίαι καὶ ποιναὶ τοῦ προσωπικοῦ». Τα έγγραφα που αφορούν τη Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆ Σχολῆ έχουν καταταχθεῖ για τα ἔτη 1833-1848 στη θυρίδα 184 τοῦ κλάδου Β' (Παιδείας) και για τα ἔτη 1848-1854 στη θυρίδα 79 τοῦ κλάδου Α' (Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Γενικῶν Θεμάτων). Βλ. Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων του Κράτους τ. 17 (1990) 23-45 καὶ τ. 20 (1991) 48-57 (Δαυῖδ Αντωνίου).]

57. Βλ. την επίσημη ανακοίνωση της 6ης Μαρτίου 1852 που στάλθηκε μετά το πέρας των επεισοδίων στις εφημερίδες, δεξ π.χ. πρωτοσέλιδο στην Ἐλλίδα, φ. 670 (8.3.1852). Το κείμενο περιλαμβάνεται στον Α' τόμο των πρακτικῶν του «Συμβουλίου τῶν ἐκτελεστῶν τῆς Διαθήκης τοῦ αἰοιδίμου Γεωργίου Ῥιζάρη» (στο εἶξος Πρακτικά Ριζαρείου Α'), σ. 455. Το δεκαμελές συμβούλιο αποτελούσαν οι Μισαήλ Αποστολίδης, Γεώργιος Βέλλιος, Γεώργιος Γεννάδιος, Πέτρος Ηπίτης, Νικόλαος Θεοχάρης, Φίλιππος Ιωάννου, Ιωάννης Κόνιαρης, Πέτρος Σ. Ομηρίδης, Γεώργιος Σπανιολάκης, Γεώργιος Κ. Τισσαμενός.

58. Βλ. ΓΑΚ Ὁθωνικόν, Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 2 / 10 [Διορισμοί], Ἀλληλογραφία ἐκτελεστῶν διαθήκης Ριζάρη καὶ Ὑπουργεῖου, Σεπτέμβριος 1852.

Μέχρι το θάνατό του στις αρχές του 1862 ο Καλαγάνης δεν κατέλαβε πια δημόσια θέση.⁵⁹

Η νεότερη αρθρογραφία για τη Ριζάρειο ασχολείται κυρίως με το νομικό καθεστώς και τη σχέση της σχολής με τις κρατικές αρχές.⁶⁰ Σε μελέτες για την ιστορία της Ριζαρείου ο Καλαγάνης βιογραφείται σύντομα και μνημονεύεται κυρίως λόγω του κληροδοτήματος, το οποίο κατέλιπε ώστε να φοιτούν με υποτροφία σπουδαστές από τη Λέσβο. Λόγω κληρονομικών περιπλοκών το κληροδόστημα άρχισε να αξιοποιείται με μεγάλη καθυστέρηση.⁶¹ Περιορισμένες αναφορές στα επεισόδια που οδήγησαν στην παραίτηση του Καλαγάνη βρίσκονται στην ιστορία που έγραψε ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος με την ευκαιρία των 75 χρόνων της σχολής και στη σύντομη μελέτη του Ευστράτιου Χατζηαποστόλου για τον Καλαγάνη.⁶²

Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους σώζονται αναλυτικές αναφορές του συμβουλίου των εκτελεστών της διαθήκης Ριζάρη και του εκπροσώπου του υπουργείου, Άγγελου Κυπριάδη, που είχε σταλεί για επιτόπια έρευνα και ανάκριση των μαθητών, επιστολές του Καλαγάνη και των μαθητών πριν και μετά την αποπομπή τους για στασιαστική δράση και αναφορές της αστυνομίας. Τέλος ο φάκελος περιλαμβάνει εκτός από τα έγγραφα

59. Η έκδοση του Απανθήματος ολοκληρώνεται το 1853 (ο Καλαγάνης δωρίζει το ίδιο έτος δέκα σώματα στη Ριζάρειο, βλ. Ράδος, *Τά κατά τὴν Ριζάρειον* (όπως σημ. 60), σ. 96, ι'). Εμφανίζεται ως συνδρομητής του *Βίου Ἀριστείδου* το 1860 και της *Τροφῆου Ἀίρας* το 1861.

60. Την παλαιότερη βιβλιογραφία συγκεντρώνει ο Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Τινὰ περὶ τοῦ πρώτου ὄργανισμοῦ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 3 (1984) 109-127. Βλ. επίσης Δ. Κουτσογιάννης, «Τὰ τῆς συστάσεως τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 2 (1981) 65-90, και Σ. Κ. Σιωμόπουλος, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ἰδρυτικῶν στοιχείων τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς», *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία* 3 (1984) 237-256. Ο Νικόλαος Ράδος, ένας από τους εκτελεστές της διαθήκης, που έγραψε μια πρώτη ιστορική πραγματεία, παραθέτει κυρίως έγγραφα από την ίδρυση της Ριζαρείου ως το 1891: *Τὰ κατά τὴν Ριζάρειον Ἐκκλησιαστικὴν Σχολὴν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μετὰ τῆς εἰκόνας τοῦ ἰδρυτοῦ, διαπύη τῆς Ριζαρείου περιοσίας [...]*, Αθήνα 1891, ²1903.

61. Βέργος, *Ἱστορικὸν τῶν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ κληρονομιῶν*, βλ. και Δ. Κουτσογιάννης, *Οἱ εἰσρογῆται και δωρηταὶ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Αθήνα 1970, σ. 6-7.

62. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ῥιζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Αθήνα 1919, σ. 80· Ευστράτιος Χατζηαποστόλου, «Ὁ ἄρχιμ. Γρηγόριος Καλαγάνης», σ. 88-92. Βλ. και Κολαξιζέλης, *Θρόνος και ἱστορία*, σ. 285-6.

που αφορούν τις ταρχές καθαυτές και την αλληλογραφία με τις τοπικές αρχές, στις οποίες ανατέθηκε να συγκεντρώσουν τα χρήματα των υποτροφιών από τους κηδεμόνες των αποβληθέντων ή από τις μονές τους.⁶³

Στη διοικητική ανάκριση οι μαθητές εξέφρασαν σχεδόν ομόφωνα γενική δυσαρέσκεια με τον τρόπο διαχείρισης της σχολής υπογραμμίζοντας την κακή ποιότητα των γευμάτων και την υβριστική συμπεριφορά του διευθυντή. Το λεξιλόγιο των βασικών κατηγοριών ωστόσο παραπέμπει στο γενικότερο κλίμα θρησκευτικής καχυποψίας της εποχής: ο διευθυντής καταλύει τις νηστείες, πίνει καφέ με γάλα πριν μεταλάβει, εισάγει αλλόδοξες διδαχές, παροτρύνει τους σπουδαστές να παραλλάξουν το σύμβολο της πίστεως. Κατά τη συνοπτική διατύπωση του Κυπριάδη στην τελική αναφορά του, οι μαθητές κατέθεσαν, μεταξύ άλλων, ότι «εἶπεν ὁ Διευθυντής, ὅτι δὲν πρεσβεύει τὰ Δόγματα, οὔτε τῆς ἐν Ἑλλάδι, οὔτε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίας· ὅτι εἶναι εὐαγγελιστής· ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Κάρλοβιτς· ὅτι ὁ δυνάμενος Ἱερεὺς νὰ μεταβάλλῃ τὸν ἄρτον καὶ οἶνον εἰς Σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, δύναται νὰ μεταβάλλῃ καὶ τὸ κρέας εἰς ὕσπρια, ὅτι αἱ νηστεῖαι ἐπλάσθησαν ὑπὸ τῶν ἀπόρων, καὶ ἐπομένως οἱ εὐποροῦντες δύνανται νὰ τρώγωσι· καὶ ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μνημονεύη, ἀντὶ τοῦ Μητροπολίτου Νεοφύτου, Στεφανᾶ τινος».⁶⁴

Στη συνοπτική αυτή αναφορά χάνεται βέβαια η υφολογική ιδιαιτερότητα των επιλέξει κατηγοριών. Παραθέτω ενδεικτικά μόνο αποσπάσματα μερικών καταθέσεων σχετικά με μία από τις κατηγορίες, την κατάλυση των νηστειών. Ο Σωτήριος Γρηγοριάδης στην ερώτηση γιατί είχε αποκαλέσει τον διευθυντή αιρετικό απάντησε «τὸν λέγω, διότι τρώγει ἕλας τὰς νηστησίμους ἡμέρας» και στην ερώτηση αν αρμόζει ο χαρακτηρισμός στο παράπτωμα, «μάλιστα, ἔταν δὲν πάσχη· καὶ καθὼς ἤκουσα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶδα, ὅτι τρώγων μεταλαμβάνει». Ο Παναγιώτης Παπά Ιωάννου δήλωσε ότι «μᾶς λέγει, ὅτι αἱ νηστεῖαι δὲν εἶναι τίποτε, ἀλλὰ τὰς ἔκαμαν ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν εἶχον νὰ φάγωσι, καὶ ὅτι εἶναι πλάσματα καλογήρων». Ο Στυλιανός Κατσιγιάννης κατέθεσε ότι: «καὶ αὐτὸς μάλιστα ὁ ἴδιος [ο διευθυντής] τὸ ὡμολόγησε, λέγων, ὅτι τρώγει, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀρχιμανδρίτης οὔτε τῆς Ἑλλάδος, οὔτε τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ πόλεως τινος τῆς Γερμανίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἐνθυμοῦμαι (προφέρει Κράντζι-

63. Οι μοναχοί σπουδαστές που είχαν αναμιχθεί στις ταρχές προέρχονταν από τις μονές Φανερωμένης Σαλαμίνας, Ταξιαρχών Επιδαύρου, Μεγάλου Σπηλαίου και Ζωοδόχου Πηγής Ἀνδρου.

64. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 417 (6.2.1852) «περὶ τῶν συμβάντων εἰς τὸ Κατάστημα τῆς Ῥιζαρείου Σχολῆς».

βιτζ και θέλει να έννοήση, Κάρλοβιτζ)». Μετά από μία σχεδόν πανομοιότυπη διατύπωση ο Γεώργιος Βοντζίδης πρόσθεσε επαυξητικά ότι ο Καλαγάνης «φρονεῖ τὰ τῶν Εὐρωπαϊῶν ἱερέων». Ὅταν του ζητήθηκε να διευκρινίσει τι εννοεί, απάντησε «ἀγνοῶ». ⁶⁵

Οι καταθέσεις των μαθητῶν δεν διαφέρουν σχεδόν καθόλου μεταξύ τους ως προς την ουσία και συχνά και ως προς τη διατύπωση των κατηγοριῶν. Σ' αυτό θα πρέπει να συνέβαλε ο ομοιογενής τρόπος με τον οποίο τους τέθηκαν οι ερωτήσεις αλλά και κάποιος συντονισμός μεταξύ τους. ⁶⁶ Το γεγονός ότι ἤδη την 29η Ιανουαρίου, μόλις δύο μέρες μετά τις πρώτες διαμαρτυρίες για το κακής ποιότητας ψωμί είχαν συντάξει και στείλει προς το σεβαστόν υπουργεῖον αναφορά, την οποία υπέγραψαν 31 «περιϋβρισθέντες ἱεροσπουδασταὶ τῆς ἐκκλ. Ῥιζαρ. Σχολῆς» και στην οποία αναφέρονταν όλες οι κατηγορίες, ⁶⁷ ενισχύει την εντύπωση ότι η εξέγερση είχε προετοιμαστεί με στόχο την καταγγελία της αιρετικής από κάθε ἀποψη συμπεριφοράς του Καλαγάνη. Στον Κυπριάδη μάλιστα οι ανακρινόμενοι σπουδαστές ἔδωσαν την εντύπωση ότι ὄχι απλῶς δε δίσταζαν να μιλήσουν αλλά σχεδόν συναγωνίζονταν ποιος θα πει περισσότερα. ⁶⁸

Στην αρχή των καταθέσεων περιγράφονται τα επεισόδια και μάλιστα οι ραβδισμοὶ ἀπὸ πλευράς του διευθυντή, των μελῶν του τριμελούς συμβουλίου και των ὀργάνων της τάξεως, που είχαν κληθεί ἀπὸ τον διευθυντή

65. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17. Πρόκειται για 21 φύλλα διπλωμένα και γραμμένα και ἀπὸ τις δύο πλευρές, 84 δηλαδή σελίδες, ἀπὸ τις οποίες οι δύο πρώτες και η τελευταία είναι λευκές. Συνολικά εξετάστηκαν ἀπὸ τον υπουργικό γραμματέα Ἄγγελο Κυπριάδη ἀπὸ την 1η μέχρι και την 6η Φεβρουαρίου 1852, παρισταμένων σε ορισμένες περιπτώσεις και των μελῶν του τριμελούς συμβουλίου της Ριζαρείου, Γεωργίου Τισσαμενού και Φιλίππου Ιωάννου, οι ἐξῆς 25 μαθητές (με τη σειρά καταγραφῆς των καταθέσεων): Παναγιώτης Α. Μαντζούνης, Παναγιώτης Ν. Χαλκιάπουλος, Γεώργιος Βοντζίδης, Ὅθων Φριδερίκος, Αθανάσιος Ξωρίλας, Βασίλειος Αυδόπουλος, Σταυριανός, Σωτήριος Γρηγοριάδης, Χριστόδουλος Βασιλειάδης, Γεώργιος Απελλίδης, Νικόλαος Κροκκιάδης, Κωνσταντῖνος Τσολακόπουλος, Παναγιώτης Παπά Ιωάννου, Κωνσταντῖνος Βελαράς, Σπυρίδων Αγγελόπουλος, Παναγιώτης Μουσκούτης, Λεόντιος Καμπάνης, Στέφανος Γ. Δούκας, Κωνσταντῖνος Γαλάνης, Ιωάννης Οικονόμος, Στυλιανός Κατσιγιάννης, Ιωάννης Βογιατζής, Θεμιστοκλής Βίμπος, Πέτρος Λογοθέτης, Λεωνίδα Μήλιος.

66. Στκ Πρακτικά Ριζαρείου Α', σ. 447-448 (14.2.1852), καταγράφηκαν αποσπασματικά γράμματα που είχαν υποκλαπεί, με τα οποία ενημερώνονταν οι «φιλοι συναδελφοὶ καὶ συνεταῖροι» και γινόταν επανάληψη του κατηγορητηρίου: «μὴ λησμονῆτε τὸ μᾶθημα "εἶναι ἄθεος, λουθηροκαλβίνος, καταστροφὴς τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας μας συμβόλου [...]" καὶ τὰ λοιπὰ ὅσα πρὸ πολλοῦ ἐμάθετε».

67. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852.

68. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 417 (6.2.1852).

για να επιβάλουν την τάξη.⁶⁹ Στη συνέχεια οι μαθητές απαντούν σε ερωτήσεις σχετικά με τη συμπεριφορά του διευθυντή. Οι απαντήσεις τους αλλά και οι αναφορές τους προς τις αρχές θα άξιζε να αναλυθούν από διάφορες απόψεις, όπως η σύμπτωση με την οποία οι στασιαστές αρνούνται να καταγγείλουν μεμονωμένους υπαιτίους και επιμένουν στη συλλογική ευθύνη, ή ακόμη ο σκανδαλισμός που προκαλούσαν οι ανησυχίες του διευθυντή για τα προβλήματα που θα μπορούσαν να προκύψουν από τη συμβίωση μεγάλων και μικρών μαθητών, «ἐπειδὴ οἱ μεγάλοι εἶναι σφριγώδεις»,⁷⁰ ή τέλος η επίκληση του Όθωνα ως προστάτη των αδυνάτων κατά τη διάρκεια των επεισοδίων και η ελπίδα που επενδύεται στην απονομή δικαιοσύνης από εκείνον προσωπικά, όπως εκφράζεται σε επιστολές που του αποστέλλονται από τους μαθητές.⁷¹ Ενδιαφέρουσα είναι και η απαρίθμηση των χαρακτηρισμών που υποτίθεται ότι απεύθυνε ο Καλαγάνης και που οι μαθητές καταγγέλλουν ως ύβρεις: πολύ συχνότερα από τα «ἄλλα αἰσχρὰ» του κοινού υβριστικού λεξιλογίου οι μαθητές αναφέρουν τους χαρακτηρισμούς «Τουρκῶν πιάσματα», «Ἀλβανοί», «Βούλγαροι» και «Βουλγάρων υἱοί».⁷²

Εδώ θα επιμείνω μόνο στις κατηγορίες που αφορούν το «Λουθηροκαλβινισμό» του Καλαγάνη. Οι σπουδαστές αναπτύσσουν αυτό το μέρος

69. Βλ. και την αναφορά που συνέταξαν οι πρώτοι έξι αποβληθέντες προς το υπουργείο την επομένη της σχετικής απόφασης (δηλ. στις 15.2.1852) και στην οποία υπογραμμίζεται ότι την ευθύνη φέρει ο διευθυντής και το τριμελές συμβούλιο που άσκησαν βία και κάλεσαν την αστυνομία να τους ενισχύσει, ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17.

70. Βλ. για παράδειγμα την κατάθεση του Όθωνα Φριδερίκου (Δ') από την Αθήνα, δεκαέξι ετών, και του Αθανασίου Ξωρίλα (Ε') από το Ζαγόρι, επίσης δεκαέξι ετών.

71. Βλ. για παράδειγμα την αναφορά του διευθυντή της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς, με την οποία βεβαιώνεται ότι σε δύο μαθητές επιστράφηκε «ὡς ἀπαράδεκτος» η αναφορά τους προς την «Α. Μεγαλειότητα». ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 724 (26.2.1852). Βλ. και αίτηση του μαθητή Μαντζούνη (28.3.1852) απευθείας στον Όθωνα, αρ. πρωτ. 1519 (16.4.1852).

72. Οι καταγγελίες αυτές βρίσκονται σε πολλές καταθέσεις και δεν φαίνεται να περιορίζονται μόνο σε μαθητές από ορισμένες περιοχές, η χρήση των χαρακτηρισμών και η αντίστοιχη ευαισθησία δεν μπορεί δηλαδή να ερμηνευθεί μόνο από την τοπικιστική συνείδηση. Ο Gunnar Hering, «Die Bulgaren in den Schriften griechischer Intellektueller in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Nostos. Gesammelte Schriften zur südosteuropäischen Geschichte*, επιμ. Maria A. Stassinopoulou, Φραγκφούρτη 1995, σ. 49-72 [= *Münchener Zeitschrift für Balkankunde* 3 (1980) 47-66], θεωρεί τα μέσα του αιώνα ως εποχή στην οποία αλλάζει η αντιμετώπιση των Βουλγάρων και η αντίληψη πολιτιστικής υπεροχής και παιδαγωγικού ρόλου των Ελλήνων αρχίζει να υποχωρεί μπροστά σε εθρικές τοποθετήσεις.

της κατάθεσής τους γύρω από τη δήλωση του διευθυντή ότι έχοντας χειροτονηθεί από τον Καρλοβικίου Στέφανο ανήκει στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως αυτής και την επιμονή του να μνημονεύει εκείνον και όχι τον μητροπολίτη Αθηνών Νεόφυτο (Μεταξά). Όλοι δείχνουν να πιστεύουν ότι με το να έχει χειροτονηθεί σε πόλη της «Γερμανίας» —μόνο ένας μαθητής, ο Λεωνίδας Μήλιος από τη Τζια, κάνει λόγο για Αυστρία— ο Καλαγάνης ανήκε στην Ευαγγελική εκκλησία. Οι κατηγορίες ως προς την παραβίαση των δογμάτων της Ανατολικής εκκλησίας αρθρώνονται κυρίως στο επίπεδο της κατάλυσης των νηστειών και της αλλοίωσης του συμβόλου της πίστεως, κατηγορίες στερεότυπες εναντίον όσων θεωρούνται αιρετικοί. Ειδικά σχετικά με τη δεύτερη και σοβαρότερη σχεδόν όλοι οι μαθητές και μάλιστα οι πρωτοετείς, στους οποίους ο Καλαγάνης δίδασκε βασικές αρχές της πίστεως, αναφέρουν ότι τους είχε παροτρύνει να προσθέσουν την πρόταση «καταβάντα εις τὸν Ἄδην καὶ ἐλευθερώσαντα τοὺς ἀπὸ αἰῶνα νεκρούς». Και εδώ πάντως δεν ήταν μάλλον τόσο το ουσιαστικό περιεχόμενο της διδασκαλίας που προκάλεσε αναστάτωση —αρκεί να θυμηθούμε τη σχετική εικονογραφία, η οποία ωστόσο βασίζεται στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου και την Πασχαλινή υμνογραφία⁷³—, όσο η παράβαση του βασικού κανόνα που απαγορεύει οποιαδήποτε παρέμβαση στο κείμενο του συμβόλου. Ρητή αναφορά στην κάθοδο στον Ἄδη —«descendit ad inferna»— αποδέχεται το ιδιαίτερα διαδεδομένο στις δυτικές εκκλησίες λεγόμενο αποστολικό σύμβολο της πίστεως.⁷⁴ Αν και η ορθόδοξη εκκλησία δεν το αναγνωρίζει, εντούτοις δέχεται ότι περιέχει με συντομία την αποστολική διδασκαλία. Η γνώση του σχετικού προβληματισμού, ο οποίος προϋποθέτει βασική θεολογική μόρφωση, ενισχύει την υπόθεση ότι υπήρχε σύμβουλος κάποιων τουλάχιστον μαθητών εκτός σχολής. Κάποιοι πάντως κατέθεσαν ότι ο ίδιος ο Καλαγάνης είχε υποστηρίξει ότι «οἱ Δυτικοὶ Πατέρες, ὅπου τὸ ἔχουν αὐτό, εἶναι καλλήτεροι ἀπὸ τοὺς δικούς μας, ἤξεύρουν δηλαδή καλλήτερα».⁷⁵ Και πάλι μόνον ο Μήλιος (ΚΕ') διαφοροποιείται αποδίδοντας στον Καλαγάνη όχι μόνο θεολογικές παρερμηνείες ή παραβιάσεις του λατρευτικού τυπικού αλλά ορθολογική αμφισβήτηση του θείου: «[εἶπε ο Καλαγάνης] ὅτι ἡ θρησκεία δὲν

73. Ανδρ. Ευγγόπουλος, Ἄ'Ο ὕμνολογικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς εἰς τὸν Ἄδην καθόδου τοῦ Ἰησοῦ», *ΕΕΒΣ* 17 (1941) 113-129.

74. Βλ. Ιωάννης Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας*. Graz ²1968, τ. Α', σ. 45-51.

75. Αυτή ήταν η διατύπωση του Αθανασίου Εωρίλα (Ε').

είναι άλλοτι, δὲν εἶναι χρήσιμος εἰς άλλοτι, εἰμὴ ἕωσοῦ καὶ ἀναπτυχθῆ τὸ Λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου».

Ἡ θρησκευτικὴ ἐξάρση που επικρατεῖ τον καιρὸ των επεισοδίων εἶναι γνωστῆ.⁷⁶ Το 1852 εκδίδεται ἡ ἀπάντησις του Θεόδκλητου Φαρμακίδου στον Συνοδικὸ Τόμο του 1850 καὶ τὴν ἴδια εποχὴ προχωρεῖ με ἀργὸ ρυθμὸ καὶ συνεχεῖς ἀναβολές ἡ ψήφισις των νέων νομοσχεδίων για τα εκκλησιαστικὰ στη Βουλῆ.⁷⁷ Το 1852 φαίνεται να εἶναι καὶ ἡ χρονιά στην οποία κορυφώνονται διάφορα θρησκευτικὰ χαρακτήρα φαινόμενα ἀντίστασις προς το ξένο ἢ/καὶ νεοτερικὸ. Οἱ ἀντιδράσεις ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς ἐξουσίας στην ἀντιμετώπισις τῆς ετερόδοξης διδαχῆς ἀλλὰ καὶ του ομοδόξου φανατισμοῦ ἐκφράζουν μᾶλλον σύγχυσις ἢ στην καλύτερη περίπτωσι προ-σπάθεια ἐξισορρόπησις, παρά συντονισμένη καὶ συνειδητῆ στάσις.⁷⁸ κα-ταδίκη του προτεστάντη Ἰωνά Κινγκ για προσηλυτιστικὴ δράσις, καταδίκη του Θεόφιλου Καίρη ως αιρετικὸς· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ σύλληψις του Κοσμὰ Φλαμιάτου που πεθαίνει στη φυλακῆ, σύλληψις του Χριστόφορου

76. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα 1983, σ. 404· του ἴδιου, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Αθήνα 1982, σ. 374-376, 388-390· Δημήτρης Κυρ-τάτας, «Ἡ θρησκευτικὴ Ἐξάρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αἰώνα. Ἡ Μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους Μηχανισμοὺς Διάχυσις των θρησκευτικῶν Ἰδεολογιῶν», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία. Ἐπετηρὶς του Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας* 1 (1987) 183-207· βλ. καὶ Κώστας Λάππας, «Τὰ προσκυνητάρια τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984) 80-125, κυρίως σ. 113 κ.ε., ὅπου ἐντάσσεται ἡ νέα ἐκδοσις προσκυνηταρίου του Μεγάλου Σπηλαίου ἀπὸ τον Κ. Οικονόμο στα πλαίσια του ορθόδοξου συντηρητισμοῦ. Για το συνδυασμὸ ἀντίστασις κατὰ των νεοτερικῶν ἐπεμβάσεων τῆς κρατικῆς ἀρχῆς καὶ θρησκευτικῶν συντηρητισμοῦ βλ. Ἀντώνης Λιάκος, «Ἡ διάθλασις τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, 1830-1850», *Τα Ἱστορικά* 1/1 (1983) 121-144, κυρίως σ. 137-140. Για το συνδυασμὸ ἀγροτικῆς διαμαρτυρίας καὶ θρησκευτικῶν κινήματων βλ. Καίτη Ἀρώνη-Τσίχλη, *Ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις στην Παλιὰ Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα χ.χ. (1989).

77. Βλ. Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece 1821-1852*, Cambridge 1969, σ. 185 κ.ε. καὶ Gunnar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, 2 τ., Μόναχο 1992, τ. Α', σ. 252-258.

78. Πρβλ. ὁμοως καὶ Hering, *Die politischen Parteien*, σ. 257 κ.ε., ὅπου ἡ διαστατικὴ στάσις των συντηρητικῶν ἐναντι των φαινομένων θρησκευτικῶν φανατισμοῦ ἐρμηνεύεται ως μία ἀκόμη ἐκφρασις τῆς δυσκολίας να υποστηρίξεται ταυτόχρονα ἡ ἀντιδυτικὴ ἰδεολογία καὶ ἡ λειτουργία μέσα σε ἓνα ἐθνικὸ κράτος βασιμμένο σε δυτικὰ πρότυπα, βλ. για το δίλημμα αὐτὸ καὶ Ἑλλη Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειον» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὅψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, ἰδιαιτέρως σ. 129-131.

Παπουλάκου,⁷⁹ φυλάκιση μοναχών του Μεγάλου Σπηλαίου στην Πάτρα.⁸⁰

Οι ταραχές αντιμετωπίστηκαν ως σοβαρή κρίση της λειτουργίας της σχολής. Από τα πρακτικά του συμβουλίου των εκτελεστών της διαθήκης φαίνεται ότι από την 29η Ιανουαρίου, δηλαδή δύο μέρες μετά τις πρώτες προστριβές και ημέρα κατά την οποία ο Καλαγάνης και τα μέλη του τριμελούς συμβουλίου της σχολής είχαν ζητήσει τη βοήθεια της αστυνομίας,⁸¹ μέχρι περίπου τις αρχές Απριλίου το δεκαμελές συμβούλιο των εκτελεστών συνεδρίαζε πολύ τακτικά (μερικές φορές και καθημερινά ή κάθε δεύτερη μέρα) προσπαθώντας να αντιμετωπίσει την κατάσταση.

Οι εφημερίδες δεν έδωσαν πάντως μεγάλη δημοσιότητα στην υπόθεση των επεισοδίων της Ριζαρείου. Οι φιλελεύθερες, *Ἐθνη* και *Ἐλπίς*, πήραν το μέρος του Καλαγάνη και διατύπωσαν εμμέσως πλην σαφώς κατηγορίες κατά της συντηρητικής περί τα εκκλησιαστικά μερίδας.⁸² Στο χρονικό της στάσης που δημοσίευσε η *Ἐλπίς* στις 8 Μαρτίου 1852 περιέγραψε τις κατηγορίες των μαθητών ως ληρήματα τα οποία έλεγαν μετά από συνενόηση «ὡς ἐκ συνθήματος».

Ο υπουργικός γραμματέας Κυπριάδης θεωρούσε και εκείνος πιθανό ότι οι μαθητές είχαν υποκινήθει (έξωθεν), προτείνοντας όμως στον υπουργό ως εξήγηση προσωπικές φιλοδοξίες ή εχθρότητα κατά της σχολής. Οι εκτελεστές της Ριζαρείου διαθήκης εξάλλου ήδη στην πρώτη συνεδρίαση σχετικά με τα επεισόδια είχαν αναφερθεί σε υποκίνηση των μαθητών από μη κατονομαζόμενους συμβούλους εκτός σχολής.⁸³ Οι υποψίες αυτές επιβεβαιώθηκαν, όταν έπεσαν στα χέρια των εκτελεστών της διαθήκης επιστολές, που έστειλαν οι έγκλειστοι μαθητές σε φίλους τους έξω από τη σχολή.⁸⁴

79. Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις*, σ. 284 κ.ε.

80. Βλ. Λάμπας, «Γὰ προσκυνητάρια», σ. 125, σημ. 181.

81. ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852, διάφοροι αρ. πρωτ., επιστολή Καλαγάνη και μελών συμβουλίου προς τη διεύθυνση της αστυνομίας.

82. *Ἐλπίς*, φ. 670 (8.3.1852), σ. 2736: «Οἱ Ταρτοῦφοι, οἱ ζητοῦντες πάντοτε ἀφορμὰς νὰ δεικνύωσι δῆθεν ἐπιβουλευομένην τὴν ἱεράν ἡμῶν θρησκείαν, καὶ ἑαυτοὺς πάντοτε προθύμους αὐτῆς ὑπερμάχους, ἔσπευσαν νὰ ὠφελήθωσι τῆς περιστάσεως (τὴν ὅποιαν ἐν τούτοις οἱ ἴδιοι προὐκάλεσαν ὡς ἐκ πολλῶν ἐνδείξεων ἐξάγεται) ἵνα ἐκτοξεύσωσι τὰ φαρμακερὰ βέλη των κατὰ τοῦ διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς Ἀρχιμανδρίτου Κ. Καλαγάνη».

83. Πρακτικά 29ης Ιανουαρίου 1852, σ. 438: «τὸ συμβούλιον [...] συνέλαβεν ὑποψίας, ὅτι ἐξωτερικαὶ συμβουλαὶ καὶ προτροπαὶ συνέτρεξαν [...]».

84. Στα Πρακτικά Ριζαρείου Α' (14.2.1852) γίνεται λόγος για ραδιουργίες έξωθεν, σ. 448, και παρατίθεται επιστολή των εγκλειστών με υβριστικό για τον Καλαγάνη περιεχόμενο, στην οποία ζητείται από τους αποδέκτες να φροντίσουν ώστε να «ἀνοίξωσι καὶ αἱ ἐφημερίδες τὸ στόμα των».

Το γεγονός ότι το βήμα των απόψεων του Κωνσταντίνου Οικονόμου και γενικότερα της συντηρητικής πλευράς, η εφημερίδα *Αιών*, τάχθηκε στο πλευρό των μαθητών, δημοσιεύοντας μάλιστα και μία από τις επιστολές τους προς το συμβούλιο της σχολής⁸⁵ και καλώντας τον Καλαγάνη ήδη στην αρχή της κρίσης να παραιτηθεί⁸⁶ είναι ενδεικτικό του ιδεολογικού υποστρώματος των ταραχών. Στην οξύτερη και εκτενέστερη αντιπαράθεση φιλελεύθερου και συντηρητικού τύπου τέσσερα χρόνια νωρίτερα με αφορμή το περιεχόμενο της διδασκαλίας του Θεόδωρου Μανούση στο πανεπιστήμιο Αθηνών, η κατανομή της αρθρογραφίας αλλά και η «τεχνική» ορολογία για το χαρακτηρισμό των αντιπάλων ήταν ανάλογη.⁸⁷ Ακόμη και αν τα επεισόδια εναντίον του διευθυντή της Ριζαρείου δεν υποκινήθηκαν άμεσα από κάποιον, υπήρχε την εποχή αυτή το κατάλληλο κλίμα που επέτρεπε την όξυνση των αντιπαραθέσεων. Προς αυτή την κατεύθυνση οδηγεί και η στάση των μαθητών που, αν και γνώριζαν τις συνέπειες και ήσαν όλοι υπότροφοι είτε του κληροδοτήματος Ριζάρη είτε του Δημοσίου, δεν δίστασαν ούτε στιγμή και επέμειναν στην εκδοχή τους μέχρι την τελική αποπομπή τους.⁸⁸ Η σύμπνοια μεταβλήθηκε σε μετάνοια, μερικών τουλάχιστον, όταν το καλοκαίρι συνειδητοποίησαν ότι η τιμωρία ήταν αμετάκλητη.⁸⁹

85. *Αιών*, φ. 1238 (1.3.1852), σ. 3.

86. *Αιών*, φ. 1232 (7.2.1852), σ. 2.

87. Έτσι συναντάμε την «φιλορθόδοξη Ταρτουφική συμμορία» στην *Ἀθηνᾶ*, ενώ ο *Αἰὼν* δημοσιεύει την επιστολή του μοναχού και φοιτητή της Θεολογικής σχολής, Παΐσιου Ζ. Ιωαννίτη, με την οποία ξεκίνησε η αντιπαράθεση. Βλ. αποσπάσματα από την *Ἀθηνᾶ* και τον *Αἰὼνα* στη μελέτη της Ιουλίας Πεντάζου, «Ο Θεόδωρος Μανούσης καθηγητής ιστορίας στο πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1858)», *Μνήμων* 17 (1995) 69-106, 94 κ.ε.

88. Βλ. αναφορές των αποβληθέντων και των υπολοίπων σπουδαστών από 14 μέχρι 17 Φεβρουαρίου προς το συμβούλιο της σχολής και το υπουργείο (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17), όπου επαναλαμβάνουν τις κατηγορίες, επιμένουν ότι η τιμωρία είναι κατ' αρχήν άδικη, ότι δεν θεωρούν ότι οφείλουν να ζητήσουν συγγνώμη και ότι πρέπει να τιμωρηθούν ή όλοι ή κανείς. Βλ. και την αντίδραση του δεκαμελούς συμβουλίου και την απόφαση για αποπομπή όσων υπέγραψαν τις αναφορές, ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 820 (21.2.1852), και με την ίδια ημερομηνία απόφαση στα Πρακτικά Ριζαρείου Α', σ. 451-452.

89. Μερικοί μαθητές ζήτησαν χωρίς αποτέλεσμα αμέσως μετά την αποβολή τους από τη Ριζάρειο να γίνουν δεκτοί στο γυμνάσιο (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 949, 8.3.1852), ενώ στις 18 Αυγούστου 1852 (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 3685) ζητούσαν πλέον να θεωρηθεί η απείθεια «μωρίας [...] νεανικής άποτέλεσμα» και απορούσαν «πῶς εὔρεθῆμεν εἰς τοιοῦτον άπονοίας βαθμόν, ἵνα φθάσωμεν εἰς τοιαύτην αὐθάδειαν».

Κατά τη διάρκεια της θητείας του Καλαγάνη ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως άλλαξε έξι φορές. Η τελευταία αλλαγή σημειώθηκε τρεις μέρες πριν από την έναρξη των επεισοδίων στη Ριζάρειο (27 και 28 Ιανουαρίου 1852⁹⁰), όταν στις 24 Ιανουαρίου 1852 ο Σταύρος Βλάχος,⁹¹ προσκείμενος στο κόμμα των Ναπαίων, διαδέχθηκε τον Πάνο Βάρβογλη, προσωρινό υπουργό ήδη από τον ανασχηματισμό του Μαΐου 1851.⁹² Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να προχωρήσουμε σε υποθέσεις, για το αν η απόφαση για επιβολή ποινών μόνο μετά από ανάκριση, την οποία αντέταξε ο υπουργός στο αίτημα των εκτελεστών του κληροδοτήματος για αυστηρές ποινές ήδη αμέσως μετά τα επεισόδια, εκφράζει συμπάθεια προς τους σπουδαστές και τα αιτήματά τους ή απλώς προσπάθεια πολιτικής εξισορρόπησης.⁹³ Για την εκτόνωση της κατάστασης ο Βλάχος πρότεινε στο υπουργικό συμβούλιο μετά την ολοκλήρωση της ανάκρισης να διακοπούν τα μαθήματα και οι μαθητές να αποχωρήσουν, με την έναρξη δε του επομένου σχολικού έτους τον Σεπτέμβριο να αποβληθούν ορισμένοι (υπό τὸ κάλυμα [!] τῆς μὴ προόδου αὐτῶν καὶ τῆς κακῆς διαγωγῆς). Το υπουργικό συμβούλιο ακολούθησε αντίθετα το πνεύμα των εισηγήσεων των εκτελεστών της Ριζαρείου διαθήκης περιορίζοντας μόνο τον αριθμό των μαθητών που θα αποβάλλονταν προς παραδειγματισμό.⁹⁴

Ο Καλαγάνης ήταν πρόσφορος στόχος για κατηγορίες θρησκευτικού περιεχομένου. Η μετάφραση ενός απανθίσματος ιστοριών από τις γραφές

90. Πρακτικά 29ης Ιανουαρίου 1852, σ. 435.

91. *Ἐκθεσις τοῦ βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Σ. Βλάχου, Προὐν Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Βουλὴν κατὰ τὴν συνεδρῶσιν 4ΣΤ' τῆς 25 Αὐγούστου 1856*, Αθήνα 1856, σ. 2. Τον κύριο Κώστα Λάππα θερμά ευχαριστώ, όχι μόνο για τη φωτοτυπία της Ἐκθεσης, αλλά και για τις γνώμες για μένα συζητήσεις μας.

92. Βλ. τον κατάλογο υπουργών Παιδείας στο Αλέξης Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε (Τεκμήρια ἱστορίας)*, Αθήνα 1974, τ. Β', σ. 313.

93. Βλ. ΓΑΚ / Ὑ.Ε.Δ.Ε. 5/17 πρόχειρα επιστολών του υπουργού με ημερομηνία 31 Ιανουαρίου 1852 προς τον νομάρχη Αττικής και Βιωτίας, το συμβούλιο της Ριζαρείου και τον υπουργικό γραμματέα Ἀγγελό Κυπριάδη, στα οποία διατυπώνει την άποψη ότι «ἄλλογον καὶ πρέπον εἶναι νὰ μὴν ἐπιβληθῇ ἡ ἐσχάτη αὐτῆ ποιινὴ τῆς ἀποβολῆς, εἰμὴ μετὰ ἀποχρώσεως ἀποδείξεως ἢ τουλάχιστον ἐνδείξεως, τὰς ὁποίας μόνον ἀκριβῆς ἐξέτασις ἐμπορεῖ νὰ παρέξῃ». Πρβλ. *Ἐκθεσις τοῦ βουλευτοῦ Ἀττικῆς κ. Σ. Βλάχου*, σ. 3. Την απόφασή του αυτή θεώρησε σάφρονα πάντως και η μη φίλα προς αυτόν προσκείμενη Ἑλπίς, φ. 670 (8.3.1852), σ. 2736.

94. ΓΑΚ / Ὑ.Ε.Δ.Ε. 5/17, αρ. πρωτ. 515-516, 11.2.1852, έκθεση υπουργού και γνωμοδότηση υπουργικού συμβουλίου.

μετέφερε, έστω και μέσα από τη μάλλον συμβατική καθολική εκδοχή, μια ανανεωτική και κυρίως δυτικού τύπου προσέγγιση της διδασκαλίας Ορησκευτικών αρχών στα παιδιά. Τη βάση της έκδοσής του αποτέλεσε το σχολικό βιβλίο για τα δημοτικά σχολεία της Βαυαρίας του παιδαγωγού και σχολικού επιθεωρητή Christoph (von) Schmid(t).⁹⁵ Η μετάφραση του Καλαγάνη είναι η πρώτη μετάφραση στα Ελληνικά βιβλίου του Schmid, δημοφιλέστατου συγγραφέα ηθικοδιδασκτικής λογοτεχνίας για παιδιά και νέους, έργα του οποίου μεταφράζονταν συνήθως από τη γαλλική μετάφραση στις βαλκανικές γλώσσες μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.⁹⁶ Ήδη το 1827 και προφανώς και όταν μετέφραζε και εξέδιδε το βιβλίο του Schmid ο Γρηγόριος Καλαγάνης είχε πεισθεί για το κατάλληλο της γερμανικής μεθόδου κατήχησης των παιδιών και στο ορθόδοξο περιβάλλον⁹⁷ και είχε πείσει και την κοινότητα της Αγίας Τριάδος που του είχε αναθέσει το μάθημα της κατήχησης το 1824.

Νεοτερισμοί οποιουδήποτε τύπου ειδικά στη διδασκαλία παιδιών και νέων προκαλούσαν τη δριμύεια αντίδραση του Πατριαρχείου και μάλιστα σε εποχή έξαρσης της τυπογραφικής και άλλης δραστηριότητας των αποστολών άλλων δογμάτων στην επικράτεια του Πατριαρχείου. Αν το βιβλίο του Καλαγάνη δεν ανήκε στα «διεσφαρμένα βιβλιάρια... συνθεσιμμένα από τούς λουθηροκαλβίνους αποστόλους, και τετυπωμένα εις τὰς τυπογραφίας τῶν εταιρειῶν των», ήταν όμως γραμμένο από ετερόδοξο αλλογενή συγγραφέα, στοιχείο αρκετό από μόνο του για την απόρριψή του.⁹⁸ Όταν το 1852 κυκλο-

95. Κυκλοφόρησε από το 1801 σε τεύχη και σε πολλαπλές εκδόσεις με τον τίτλο *Biblische Geschichte für Kinder zum allgemeinen Gebrauche der Volks-Schulen Baierns* ή *Biblische Geschichte für Kinder zum planmäßigen Unterricht in sämmtlichen deutschen Schulen Baierns*.

96. Βλ. Juliana Roth, «Οι μεταμορφώσεις ενός γερμανικού αφηγήματος του 19ου αιώνα και η πορεία του προς το Βαλκάνιο αναγνώστη: "Τα Αυγά του Πάσχα" του Christoph von Schmid», *Τετράδια Εργασίας* 15 (Αθήνα 1995) 109-125. Για άλλες μεταφράσεις βλ. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΑΙΑ. Έλληνικά Βιβλία 1864-1900*, Αθήνα 1990, λ. 1372, 2503, 2761. Μεταφράσεις του Schmid εκδίδονταν μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. π.χ. Christoph von Schmid, *Έκατόν παιδικά διηγήματα μεταφρασθέντα εκ τού γερμανικού εις τήν Έλληνικήν υπό Μενελάου Μιλτιάδου Παπαῖ*, Αθήνα 1907.

97. Βλ. Schulakten / Calaganni, Καλαγάνης, Βιέννη, προς Προεστώτες (30. 12.1827).

98. «Έγκυκλιος έκκλησιαστική και συνοδική έπιστολή, παραινετική προς τούς άπανταχού ορθοδόξους, εις άποφυγήν τών έπιτολαζουσών ετεροδιδασκαλιών» του Πατριάρχη Γρηγορίου ζ' (1836), Μανουήλ Γεδεών, *Κωνσταντικά Διατάξεις [...]*, Κωνσταντινούπολη 1889, κυρίως σ. 269-270.

φόρησε σε δεύτερη έκδοση και με τον τίτλο «Ἀπάνθισμα τῶν ἱερῶν γραφῶν»⁹⁹ ἡ Ἱστορία του, ἡ «Ἐφημερίς τῶν μαθητῶν» συστήνοντας τὴ χρήση τοῦ ἔργου στα σχολεῖα δὲν παρέλειψε νὰ υπενθυμίσει στους αναγνώστες τῆς τις υπερβολές των υπερμάχων τῆς ορθοδοξίας: «Περὶ [...] τοῦ ἂν πᾶσαι αἱ ἐν τῷ προκειμένῳ ἀπανθίσματι διδασκαλαίαι εἰσὶν ὑγιαίνουσαι, καὶ οὐδαμοῦ διέστραπται τι θέλουν ἀποφανθῆ οἱ κατ' ἐπάγγελμα θεολόγοι [...] Ἄλλ' ἀφοῦ πάντες καὶ αὐτοὶ οἱ σφόδρα ζηλωταὶ ἐσίγησαν ἕως ἄρτι ἀπὸ τοῦ 1821, ὅτε κατὰ πρῶτον ἐδημοσιεύθη τὸ βιβλίον ἐξελληνισμένον, πρὸς χρῆσιν τῶν ὀρθοδόξων, φαίνεται ὅτι καλῶς ἔχει καὶ ἀσπαστὸν ἐστὶ καὶ εἰς τὰ σχολεῖα εἰσακτέον».¹⁰⁰ Προληπτικὰ ἄλλωστε ὁ Καλαγάνης εἶχε παρέμβει σε μερικά σημεῖα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου του. Στὴ νέα ἐκδοση παρέλειψε γιὰ παράδειγμα τὴν ἀκόλουθη σημείωση: «Δὲν μὲ λανθάνει ἡ δόξα τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, ὅτι ἡ παναγία Παρθένος ἐτρέφετο παιδιόθεν διὰ χειρὸς Ἀγγέλου εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων. Ἄλλ' εἰς τὸν μεταφραστὴν δὲν εἶναι συγχωρημένον, ἐν ᾧ μεταφράζει, νὰ μεταβάλλῃ τὸ κείμενον τοῦ μεταφραζομένου κατὰ τὸ δοκοῦν. Πλὴν ἂν δὲν ἀπατωῶμαι τοῦτο δὲν εἶναι καὶ ἀπὸ τὰ συστατικὰ δόγματα τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως, (ἴδε ἑκατονταετηρίδα παρὰ Εὐγενίου). Διὰ τοῦτο λοιπὸν ἐφύλαξα καὶ ἐγὼ τὸ κείμενον τοῦ Συγγραφέως, ὅστις εἰς ἔτι ζῆ, καὶ ὅστις μῆτε ἤθελεν ὑποφέρει ἴσως νὰ μεταβληθῆ».¹⁰¹

Εἶχε ἄραγε ὁ Καλαγάνης στὴ διδασκαλία του εφαρμόσει αὐτὴ τὴν παισιότερη περισσότερο κριτικοφιλογικὴ παρὰ δογματικὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ κειμένου προκαλώντας ἔτσι τὸ θρησκευτικὸ αἰσθημα τῶν μαθητῶν τῆς Ριζαρείου; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι εἶχε επιχειρήσει μιὰ ἐρμηνευτικὴ διδασκαλία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, πράγμα ἀπὸ μόνου τοῦ παρακινδυνευμένο γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ορθόδοξης θεολογίας καὶ μάλιστα μπροστὰ σε πρωτοετείς σπουδαστές, ὅχι ὅμως ὅτι εἶχε προβεῖ σε ἀλλαγὴ τοῦ κειμένου. Ὅταν εἴκοσι χρόνια νωρίτερα εἶχε συντάξῃ μιὰ περιληπτικὴ ἐκθεση τῶν δογμάτων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας στὸ Μόναχο, δὲν εἶχε διαφοροποιηθεῖ σε κανένα σημεῖο ἀπὸ τὰ παραδεδομένα, εἶχε μάλιστα ιδιαίτερα υπογραμμίσει τὴ σημασίαν τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καὶ τὴ βασικὴ διαφορὰ με τὴ Δυτικὴ Ἐκκλησία περὶ εἰμπορεύσεως τοῦ Ἁγίου

99. Ἐπίπανθισμα τῶν ἱερῶν γραφῶν πρὸς χρῆσιν τῶν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα φοιτῶντων Ἑλληνοπαίδων, 3 τ., Ἀθήνα 1852-1853.

100. Ἐφημερίς τῶν μαθητῶν, Α', ἀρ. 10 (20.12.1852), σ. 40.

101. Ἱστορία τῆς Νέας Γραφῆς [...], Βιέννη 1821, σ. 9 (διορθῶν τὰ τυπογραφικὰ λάθη).

Πνεύματος.¹⁰² Ωστόσο δεν εκπλήσσει το ότι η εξηγητική μέθοδος διδασκαλίας στη Ριζάρειο σε συνδυασμό με τις «ξένες» συνήθειές του —ας ήταν και μόνο διατροφικές— και ίσως και μια ελαστική εφαρμογή της παράδοσης δεν ευνοούσαν την αποδοχή του από μαθητές εκκλησιαστικής σχολής σε εποχή θρησκευτικού συντηρητισμού.

Η σχέση του Καλαγάνη την εποχή της θητείας του στη Ριζάρειο με τις μεταρρυθμιστικές τάσεις στο χώρο της λειτουργικής μουσικής δεν είναι γνωστή. Σπάνια λειτουργούσε στην εκκλησία της σχολής (στις καταθέσεις γίνεται λόγος για συνολικά πέντε ή έξι φορές) και καμία από τις κατηγορίες δεν αναφέρεται στις απόψεις του για μουσική. Η πολύχρονη υπηρεσία του στη Βιέννη και μάλιστα στην Αγία Τριάδα, της οποίας η κοινότητα υπερασπίστηκε την εισαγωγή της τετραφωνίας σθεναρά,¹⁰³ δεν πρέπει να τον είχε αφήσει ανεπηρέαστο, στη Ριζάρειο πάντως μάλλον δεν προχώρησε σε τέτοιες παρεμβάσεις στο τυπικό. Η πρώτη γνωστή προσπάθεια εισαγωγής της τετραφωνίας στη Ριζάρειο είχε γίνει το 1844 χωρίς επιτυχία.¹⁰⁴

Κατά πόσο η αντίσταση των σπουδαστών οφειλόταν στη δυσκολία τους να συμφιλιωθούν με το Άλλο όπως αυτό εκδηλωνόταν σε συνήθειες και διδαχές που έθιγαν το θρησκευτικό τους αίσθημα αλλά και τους παραδοσιακούς κώδικες της ιεροσύνης, σε μια αντιπαράθεση με την άλλοτε αυταρχική και άλλοτε προσβλητική συμπεριφορά του διευθυντή τους ή σε επιρροές από πρόσωπα και δημοσιεύματα συντηρητικών εκκλησιαστικών κύκλων δεν είναι δυνατό να ανασυσταθεί. Τα δύο πρώτα όμως από μόνα τους μάλλον δεν θα αρκούσαν για να καταδικάσουν τον Καλαγάνη στη συ-

102. Thierschiana I/87, Kalagannis, 11: «Ἐκθεσις σύντομος τοῦ θρησκευτικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Δόγματος».

103. Βλ. Π. Ε. Φορμόζης, «Οἱ χορωδιακῆς ἐκδόσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σὲ εὐρωπαϊκῆ μουσικῆ γραφῆ τῶν: Ἰωάννου Χ. Ν. Χαβιαρᾶ - Β. Randhartinger καὶ Ἀνθίμου Νικολαΐδου - Gottfried Preyer στὶς δύο ὀρθόδοξες ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Βιέννης», *Στάχυς* 8-9 (Βιέννη, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1967) 34-81. Για τις απόψεις και τη δράση του Κωνσταντίνου Οικονόμου εναντίον της τετραφωνίας βλ., μέχρι να ολοκληρωθεί η έκδοση της αλληλογραφίας Οικονόμου της Ακαδημίας Αθηνών, την επιλεκτική έκδοση επιστολών της περιόδου από τον Ιωάννη Δ. Μπουγάτσο, *Αἱ ἀπόψεις τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων περὶ τῆς Τετραφωνίας καὶ τοῦ Λεσβίου Συστήματος*, Αθήνα 1993. Περιγραφή των επιστολών και αποσπάσματα περιλαμβάνει ἤδη ἡ μελέτη του Δημητρίου Σ. Μπαλάνου, «Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων», *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* Ε/1 (1936), σ. 1-30.

104. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 17-18.

νείδησή τους,¹⁰⁵ αν το γενικό κλίμα της εποχής δεν ενίσχυε τη συντηρητική στροφή. Αν και οι μαθητές αποπέμφθηκαν, ο στόχος τον οποίο είχαν θέσει επιτεύχθηκε: η αίτηση του Καλαγάνη λίγους μήνες μετά το τέλος της κρίσης να απαλλαγεί από τα καθήκοντά του για λόγους ηλικίας διεκπεραιώθηκε αμέσως και από το συμβούλιο της σχολής και από το υπουργείο, παρότι δεν είχε βρεθεί ακόμη κατάλληλος αντικαταστάτης για τη θέση του διευθυντή.¹⁰⁶

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

105. Την ανάγκη να νομιμοποιηθούν οι ταραχές μέσα από τη σύνδεσή τους με τον πολιτικό περίγυρο νομίζω άλλωστε ότι δείχνει η επίκληση από τον Λεωνίδα Μήλιο (ΚΕ') παλαιότερου άρθρου της εφημερίδας *Συνταγματική* κατά του Καλαγάνη, μετά από τη δημοσίευση του οποίου ο διευθυντής φέρεται να είχε ομολογήσει το «Ευαγγελικό» του πιστεύω.

106. Στην πρώτη αναφορά (ΓΑΚ / Υ.Ε.Δ.Ε. 5/17, 29.1.1852) οι σπουδαστές είχαν ζητήσει «ἀπαλλαγὴν ἡμῶν ἀπὸ τοῦ πραγματικῶς λύκου τούτου». Από τη γραπτή υποβολή παραίτησης του Καλαγάνη προς το υπουργείο (ΓΑΚ 'Οθωνικόν, 'Υπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Α 2/10 [Διορισμοί], αρ. πρωτ. 4095 (10.9.1852)) μέχρι την επίσημη αποδοχή της, υπογεγραμμένη από την Αμαλία στις 23 Σεπτεμβρίου (αρ. πρωτ. 4337), μεσολάβησαν 13 ημέρες· βλ. στον ίδιο φάκελο και την αλληλογραφία εκτελεστών διαθήκης Ριζάρη και υπουργείου.